

Володимир Шабля

КАМІНЬ

біографічний роман

**Книга третя.
НЕСПРАВДЖЕНІ
СПОДІВАННЯ**

Пам'яті мого батька, Шаблі Петра Даниловича, присвячую.

Харків – 2020

УДК 821.161.2

ШІЗ   **Шабля В. П. Камінь. Біографічний роман. Книга третя. Несправджені сподівання.** – Харків, 2020. – 86 с.
ISBN: 9798879404418

Книгу третю роману «Камінь» присвячено несправденим сподіванням людей, котрі жили в СРСР 1930-1940-х років: віра в Бога обернулася для них руйнуванням церков, колективізація – Голодомором, надія на краще майбутнє – втратою рідних. Вони хотіли справедливості, а отримали необґрунтовані вирoki судів, захищали Батьківщину, але стали полоненими або жертвами окупації. Головний герой і члени його сім'ї стоїчно переносять насильство й свавілля. На їх шляху зустрічаються як добро, так і зло. Втім життя ускладнюється відношенням держави до громадян як до розхідного матеріалу, неефективністю управлінської системи та жахами ГУЛАГу і Другої світової війни.

Shablia V. P. Stone. Biographical novel. Book Three.
Unrealized expectations. – Kharkiv, 2020.– 86 p.
ISBN: 9798879404418

The third book of the novel "The Stone" is devoted to the unfulfilled hopes of people who lived in the USSR in the 1930s and 1940s: their faith in God turned into the destruction of churches, collectivization into the Holodomor, and the hope for a better future into the loss of relatives. They wanted justice, but received unjustified court verdicts, defended the Motherland, but became prisoners or victims of the occupation. The main character and members of his family stoically endure violence and arbitrariness. Both good and evil meet on their way. However, life is complicated by the attitude of the state towards citizens as expendable material, the ineffectiveness of the management system, and the horrors of the Gulag and World War II.

Copyright © 2020 Володимир Шабля
All rights reserved.

Я єсть народ, якого Правди сила
ніким звойована ще не була.
Яка біда мене, яка чума косила! –
а сила знову розцвіла.
Павло Тичина, «Я утверждаюсь»

Надія на звільнення

1941 рік, листопад. Табір військовополонених у Бериславі.

До табору під'їхала польова кухня. Це була звичайна радянська похідна діжка на колесах, яка тепер використовувалася німцями для приготування їжі полоненим. Звичайно, їжею цю субстанцію можна було назвати тільки з великою натяжкою, оскільки на ділі вона являла собою замочені продуктові відходи. Втім незважаючи на це, пів літра такої бовтанки на день були єдиним джерелом поживних речовин для колишніх бійців Червоної армії. Відтак люди чекали появи ємності з їжею, наче манни небесної.

Сьогодні приїзд польової кухні, як і зазвичай, викликав пожвавлення серед радянських військовополонених: вони відразу ж схопили свої консервні банки, котрі слугували їм посудом, та стали просуватися до місця видачі пайків. Ажіотажу при цьому не було: всі знали, що свій, розрахований на добу, черпак баланди, отримає кожен, а ось будь-яка штовханина або спроби обманним шляхом отримати їжу понад норму, будуть жорстко присікатися німецькими охоронцями, аж до застосування зброї.

Правда, цього разу процес чомусь ішов не за планом: полонені все підходили й підходили, а ось роздача їжі ще навіть не почалася. Здивовані погляди та розмови припинились, коли на горизонті з'явилося табірне начальство: стало ясно, що воно хоче донести до військовополонених якусь важливу інформацію.

Імпровізований мітинг відкрив начальник табору. Він сказав кілька фраз по-німецьки, весь час звертаючись до офіцера, котрий стояв поруч із ним та був одягнений у військову форму кольору воронячого крила. У відповідь останній зробив крок уперед і безпристрасно глянув униз на натовп, скупчений біля краю рову. При цьому офіцер був подібний до відполірованої чорної скелі, яка височіє над прірвою. Було видно: замизкані, замурані люди, котрі заповнювали траншею, мало його цікавлять, а з'явився він тут лише

– Радянські військовополонені! – звернувся він до натовпу з гордовитим почуттям власної переваги. – Ви воювали проти Третього Рейху, однак, незважаючи на це, німецька адміністрація виявляє до вас милосердя. Ми відпустимемо додому полонених, які до війни проживали на території, зайнятій нині німецькими військами. Це білоруси, українці, естонці, латиші та інші національності. Наше командування хоче, щоб ви повернулися до своїх родин і нормально жили. Але ті, хто спробує нас обдурити, вказавши недостовірне місце проживання, будуть розстріляні.

Люди на дні рову заврушилися та загули. Офіцер же із задоволенням став спостерігати за їхньою реакцією. Коли хвилювання трохи заспокоїлося, він завершив:

– Від завтра розпочне роботу комісія з відбору військовополонених, яких можна відпустити додому. Вирушайте до своїх сімей і пам’ятайте доброту німецької влади!

Народ знову зашумів: такий поворот подій вселяв надію в серця багатьох. З’явилася вона й у Данила.

Природний відбір

1932 рік, травень. Томаківка.

Сьогодні Петя і Коля поверталися зі школи разом. Перший ішов мало не підстрибом, зате другий – не поспішаючи. Петрикові доводилося раз у раз зупинятися й чекати брата, який постійно барився. Прийшовши додому, хлопчачи в коридорі перевдягнули взуття та попрямували до кухні.

– Ба! – покликав з порога Петя. – Ми прийшли: давай обідати!

Однак ніхто не відгукнувся.

– Піду пошукаю на підвір’ї, – коротко кинув він братові та, не чекаючи на його реакцію, вислизнув із хати.

Ірина була на городі. Незважаючи на хронічну хворобу ніг, вона намагалася в міру сил допомагати сім’ї бодай по господарству. От і нині жінка прополювала овочі.

– Бабусю! – закричав онук з двору. – Погодуй нас із Колею! Ми прийшли зі школи!

– Іду! – спираючись на ціпок, Ірина повільно пошкандибала до будинку.

– Ти кабану їсти давала? – голосно спитав Петя, коли жінка наблизилася настільки, що можна було спілкуватися, не горляючи.

- Ще ні.
- Тоді я його погодую, поки ти на стіл накриватимеш.
- Давай.

Але хлопчик не став одразу виконувати задумане. Побачивши, наскільки важко пересувається бабуся, він почекав, коли та підійде ближче, й запитав:

- Як ти себе почуваєш? Знову ноги не ходять?
- Та ноги сьогодні нічого – стерпно. Голова щось болить: мабуть перепрацювала на сонці.
- Ну, то не працюй на городі, – порадив онук.
- Що ж мені – тільки на ліжку лежати? Так буде ще гірше. Ні, буду рухатися, поки здоров'я дозволяє.

Петя пішов годувати кабана, а Ірина попрямувала на кухню.

Повернувшись до хати, підліток знайшов брата сьорбаючим із тарілки. Бабуся копошилася біля столу.

– Сідай, їж, – звернулася вона до онука, подаючи його "особисту" миску з бордовим, смачно пахнучим, борщем.

Хлопець підсунув посудину ближче, додав до їжі ложку сметани та інтенсивно змішав інгредієнти. На відміну від решти домашніх, він вважав за краще їсти саме з миски: в неї можна насипати за раз стільки їжі, скільки ти хочеш; можна перемішувати вміст, не боячись розплескати; нарешті, миски зроблені з металу, і вони не розбиваються, навіть якщо впадуть на підлогу. А його улюблена миска – велика та глибока – повністю задовольняла всім цим критеріям.

Петя взяв зі столу шматок хліба й кілька зубків часнику, підсунув ближче сільничку і почав уплітати борщ. При цьому права рука активно орудувала ложкою, а ліва, за чітко вивіреном, але хитромудрим алгоритмом, ухитрялася то підносити до рота хліб, то вмочувати у сіль часник, то відправляти все це в рот; а на додачу вона забезпечувала ще й періодичне запивання їжі водою з величезного кухля. Збоку це виглядало майже комічно: здавалося, ніби хлопчина нависає над мискою, захищаючи її від чужих посягань і відбиваючись від конкурентів.

Ірина посміхнулася, милуючись смішною, втім до болю знайомою позою онука, що обідає. Раніше вона старалася створювати за їжею атмосферу змагальності, влаштовуючи між братами протиборство на предмет швидкості поїдання страв. Однак такий прийом добре працював тільки в перші роки спільного проживання Колі та Петі, коли різниця у їхньому віці й фізичних габаритах була помітнішою. Тепер же поєдинок перестав мати сенс, оскільки практично завжди закінчувався перемогою Петрика.

Молодший із братів зазвичай їв з охотою, спритно кришачи їжу міцними зубами й не перебираючи харчами. Коля ж, хворобливий та млявий, часто страждав на відсутність апетиту, а відтак, незважаючи на свій старший вік і більший зріст, споживав харчі неохоче й міг здолати набагато меншу кількість їжі. Ось і зараз він виловлював зі своєї тарілки шматочки засмаженої цибулі, які викликали в нього огиду. Тільки переконавшись у їх відсутності на певній ділянці поверхні, хлопець обережно зачерпував рідину та ліниво підносив ложку до рота. Потім він рухливими губами, подібно до коня, ніби обмацував кожен шматочок їжі. Лише після цього ложка борщу врешті-решт мала право на подальше просування в його перебірливий організм.

Коля ледве подужав пів тарілки, коли Петя, розправившись зі своєю порцією, запитав:

– На річку йдеш? Пацани збираються відкривати сезон купання у Середній загаті. Там поки що пристойна глибина, а вода, кажуть, уже тепла.

– Ні, не піду: голова розболілася; я краще приляжу.

– Що ви, їй-богу, змовилися всі, чи що? – обурився Петрик. – Кого не спитай – у всіх голова болить. Знайшли відмовку!

– Ну що ж я можу вдіяти, коли вона розколюється і робити нічого не хочеться, хіба тільки лягти й забути.

– Гаразд, якщо ти не хочеш на річку, – піду без тебе. Ми з хлопцями домовилися ще заскочити на майданчик, пару разів зіграти в слона.

Коля нічого не відповів, а Петя, вибігаючи з дому, на ходу крикнув Ірині:

– Ба, я на річку! – і помчав геть.

...

Безбашенна орава босих замурзаних хлопчаків мчала запиленою дорогою. Періодично вони штовхалися, несамовито кричали та сміялися один над одним. То раптом вирішували, що треба пройти відстань між двома дворами на руках, а то подолати відрізок "звідси до повороту", стрибаючи на одній нозі. Під час чергової виконуваної на граничних швидкостях забави Петя вдарився ногою об камінь, який валявся на шляху, і в кров розбив великий палець. Сильний біль пронизав ногу: підліток зупинився та схопився за рану. При цьому, хоча біль дещо й затих, червона в'язка рідина продовжувала сочитися, забарвлюючи в такий самий колір і долоню.

«Ні, це нікуди не годиться, – за декілька секунд подумав хлопчина: – Не буду ж я сидіти й тупо затискати рану руками, поки друзі грають у слона. Потрібно щось вигадати».

Рішення знайшлося миттєво: він підійшов до купи пилу тут же на дорозі, сунув у неї поранений палець, потім, для більшої ефективності, ретельно вивалював його в пилюці й ущільнив утворений бруд руками. Тепер крові не було видно. Петрик побіг наздоганяти друзів, і невдовзі вже чимдуж намагався встояти в команді, котра становила тіло "слона". Не витримавши все зростаючої маси членів команди противника, які стрибали й стрибали на нього, "слон" повалився додолу. Верещачи від захоплення, Петя борсався в пильній купі тіл, таких же замурзаних та безстрашних, як і він сам.

Пацани жили у своєму невибагливому веселому світі, не замислюючись про правила гігієни та не підозрюючи про існування теорії еволюції. Проте безжальний природний відбір, котрий до того ж ще й підхльостувався зневажливим ставленням людей до його постулатів і біологічних законів, залишав у їхніх лавах лише найміцніших та найвитриваліших.

На допиті у прокурора

1941 рік, листопад. Уфимська тюрма.

Петро сидів на нарах в Уфимській тюрмі. Було холодно; він кутався у свій вже порядком пошарпаний одяг, тулився до сусідів по камері, а ті – до нього: так вони намагалися хоч трохи зігрітися. Розмови сьогодні щось не клеїлися: похмура, вітряна й морозна погода, відгомони якої пробивалися крізь заґратоване віконце під стелею, зовсім не сприяла спілкуванню.

Почувся брязкіт засувів. Двері відчинилися.

– Ув'язнений Сабля Петро – на вихід, – безбарвним голосом промовив охоронець.

Почувши своє прізвище, звично понівечене на російський манер, Петя посміхнувся, втім нічого не сказав, а просто підвівся, поправив штани та попрямував у коридор.

– Руки за спину. Вперед, – продовжив давати свої монотонні команди конвоїр.

Хлопець виконав указівки. Звуки кроків гулко відбивалися від голих сірих стін, створюючи ілюзію присутності кількох людей.

– Наліво. Прямо. Стояти. Обличчям до стіни. Праворуч, – кидала свої одноманітні репліки людина у формі, повільно, але впевнено спрямовуючи рух ув'язненого.

Петя підкорявся. По тому, куди пролягав шлях, він здогадався, що ведуть його на допит. Врешті з обох сторін стали мелькати двері кабінетів слідчих. Біля одного з них пролунала чергова команда, щоправда, цього разу трохи емоційніше забарвлена:

– Стояти! Обличчям до стіни!

Охоронець постукав у двері, а потім, дочекавшись голосового сигналу, відчинив їх.

– Проходь! – тепер уже в зовсім наказному тоні відчеканив він.

Увійшовши, Петро побачив за столом літнього чоловіка у прокурорській формі.

– Дякую. Зачекайте за дверима, – сказав той супроводжуючому, а згодом, звертаючись до Петі й указуючи на стілець, тихо промовив:

– Добрий день, Петре Даниловичу. Сідайте.

– Доброго дня, – Петя зайняв місце навпроти.

– Моє прізвище Валєєв, звати Тимур Амїрович. Я старший слідчий прокуратури Башкирської АРСР. Хочу прояснити деякі моменти у Вашій справі. По-перше, що Ви думаєте з приводу пред'явлених Вам звинувачень?

Тон і манера поведінки Валєєва чомусь відразу привернули хлопця до цієї людини. На відміну від багатьох інших представників влади, цей прокурор тримався просто, не опускався до багатьох рутинних формальностей, котрі зазвичай робили допит схожим на якийсь фарс.

– Я вважаю їх абсолютно безпідставними, – сміливо заявив Петро. – Батьківщині я не зраджував, жодної шпигунської чи контрреволюційної діяльності не проводив. Навпаки, п'ять років старанно навчався в інституті, брав участь у комсомольській і громадській роботі, за що отримав диплом з відзнакою.

– А як же Ваш зв'язок із ворогом народу Зінчуком? – задав пряме питання Тимур Амїрович.

– Дмитро Миколайович Зінчук був викладачем Запорізького педагогічного інституту та вів на нашому курсі заняття з кількох дисциплін. Тому я, як відповідальний студент, був зобов'язаний із ним спілкуватися, складати йому іспити й заліки.

– Але ж Ви були у Зінчука на особливому рахунку: брали участь у керованому ним гуртку, збиралися до нього в аспірантуру?!

– Так, професор Зінчук та інші викладачі інституту справді виділяли мене за прагнення до знань, за активну участь у житті

факультету. Протягом періоду навчання мене було нагороджено кількома грамотами, премійовано путівками до санаторію. І я завжди вважав за честь бути відзначеним викладачами та адміністрацією інституту, намагався заслужити їхню високу оцінку, зокрема, й підвищуючи свій рівень у різних гуртках. Пропозицію продовжити навчання в аспірантурі я сприйняв також як заохочення за моє відмінне навчання та старанність, виявлену в науковій діяльності.

– Добре, з цим усе ясно, – кивнув головою Валєєв. – І друге питання: а що б Ви сказали, якби отримали шанс кров'ю спокутувати свою провину в лавах Червоної Армії, на фронті?

– Я радянська людина, чоловік, військовозобов'язаний. І мій обов'язок – захищати Батьківщину, а у воєнний час – зі зброєю в руках!

– Ну що ж, Ваша позиція зрозуміла, – прокурор почав гортати документи з папки, яка лежала на столі. – Повинен Вам повідомити, що я вивчив матеріали Вашої справи, проте не виявив у ній складу злочину. Ваші відповіді на запитання зміцнили мене в думці про вашу невинуватість. Однак моя думка сама по собі мало що вирішує, і подальший хід справи залежить, у тому числі, й від Вашого, Петра Даниловичу, рішення.

Тимур Амірович захлопнув папку та глянув на Петра.

– Що я маю зробити? – з надією спитав хлопець.

– Насамперед Ви повинні вибрати, за якою процедурою надалі вестиметься провадження у Вашій справі. Я вважаю правильним надати Вам об'єктивну інформацію для усвідомленого вибору. Саме Вам, як людині, котру, на мій погляд, було репресовано без достатніх на те підстав. Зараз я маю можливість передати Вашу справу на розгляд або особливій нараді, або судовій колегії.

– А в чому відмінності?

– Якщо розглядатиме особлива нарада, то майже напевно гарантований стандартний вирок «10 років таборів плюс 3 роки поразки в правах». Особлива нарада виносить вирокі списками, так що у неї недостатньо часу для детального аналізу кожної справи. А якщо приймати рішення буде судова колегія, і при цьому я, як прокурор, відмовлюся від звинувачення, то Вас можуть навіть виправдати. Щоправда, для цього Вам доведеться написати заяву з проханням відправити Вас на фронт і, в разі виправдувального вироку, піти на війну.

– А Ви готові відмовитися від звинувачення? – здивувався Петя.

– Буду з Вами відвертим, – карбуючи кожне слово, сказав прокурор, – як патріот своєї країни, я вважаю, що під час війни молоді, сильні та розумні люди, такі, як Ви, повинні битися з ворогом, а не гнити в таборах. Двоє моїх синів зараз на фронті виконують свій обов'язок перед Батьківщиною, і я готовий допомогти Вам зробити те саме.

– Дякую, – рішуче сказав Петро, – я теж готовий захищати Батьківщину, а не відсиджуватися в тилу. А тому прошу Вас направити мою справу на розгляд судової колегії. Коли потрібно писати заяву на фронт?

– Пишіть прямо зараз, – Валєєв підсунув до хлопця папір, ручку й чорнильницю.

Петя взявся писати. Раптом у нього з'явилася надія на порятунок від тюремно-табірних поневірянь.

Підрив церкви

1932 рік, червень. Томаківка.

Марія прийшла додому вся в сльозах. Налиті кров'ю червоні очі неприродно контрастували з її мертвенно-блідим обличчям, котре періодично смикалося від нервового тикю. Вигляд у жінки був приголомшений і розбитий.

– Мариночко, що трапилось? – кинулася до неї Ірина.

Бачачи критичний стан дочки, вона назвала її, як в дитинстві, обійняла та почала гладити по голові. Мати здогадувалася про причину зриву: мабуть, Храм, те місце, до якого Марія так прикипіла всією душею, таки закрийють.

– Не хвилюйся, заспокойся, все обійдеться, – казала вона.

– Не обійдеться! ГПУ-шники вже закладають під церкву вибухівку.

Конвульсивним рухом Марія притулилася до матері й заплакала на її плечі.

– Ну, ну, не побивайся так! Що ж ти можеш тут вдіяти? – втішала Ірина.

– Ми зробили все, що могли: просили, благали, готові були захищати Храм. Однак тепер батюшка сказав, що залишився єдиний вихід – вчинити подібно до Ісуса та не противитися злу.

– Мабуть, він має рацію. Ми нічого не можемо протиставити гвинтівкам. Але ж віру в нас ніхто не може забрати.

– Ніхто! – підтвердила Марія, втираючи сльози та намагаючись узяти себе в руки.

– От і добре, от і добре. Іди, полежи, а то, чого доброго, знову трапиться напад.

Ірина взяла дочку під руку й повела до спальні.

– Голова сильно болить? – запитала вона.

– Розколюється.

З відра мати зачерпнула у стопку води, накапала настоянки.

– На ось, випий, – сказала вона, укладаючи Марію, потім вийшла на кухню та щільно зачинила за собою двері.

Петя, котрий знаходився до цього в сусідній кімнаті, зайшов до бабусі на кухню:

– Що, мамі знову погано?

– Так, вона щойно перенервувала через те, що хочуть зруйнувати наш Храм.

– Чому вона сприймає все так близько до серця? – засмутився хлопчик.

– Це в неї від батька, твого діда Степана: той теж дуже гостро реагував на несправедливість; а вразливість передалася, мабуть, від мене.

– А від чого помер мій дід Степан? – поцікавився Петя. – Ти ж казала, що він був дуже сильним і здоровим.

– Так, твій дід справді був здоровим та сильним; ніколи не хворів, ні на що не скаржився, – поринула у спогади Ірина. – А ще він був добрим, чуйним і чесним. Я за ним була, як за кам'яним муром. Жили ми в Олександрівську. Дід Степан тоді був молодий і могутній, як віл. Працював на заводі в ливарному цеху: спеціально зробленими для нього щипцями переносив величезні відлиті болванки. Навіть кілька звичайних робітників не могли його замінити, адже спільно незручно виконувати таку роботу – уп'ятох, наприклад, до топки не підйдеш, щипці не візьмеш. А дід справлявся сам. Заробляв, як трое звичайних працівників, і ми жили добре – не бідували.

– А що ж із ним трапилося? – Петрикове обличчя ніби витяглося.

– Бандити вбили. Знали, що дід багато отримує, відтак у день зарплати підстергли в темному кутку. Підійти до нього вони боялися; а тому, щоб забрати гроші, закидали діда Степана пляшками з піском. Так і стала я вдовою, а мої діти – сиротами. Ледве-ледве після цього влаштувалася на роботу в Томаківці. Дякувати, добрі люди допомогли...

Почувся натужний голос зі спальні.

– Що таке, Марусю, ти мене кликала? – зазирнула Ірина до дочки.

– Накапай ще ліків: не можу – голова відвалюється, – стала благати та.

– Зараз.

Ірина приготувала ще порцію зілля і подала Марії. Та ледве підвелася на ліктях, зі стогонами випила ліки, й без сил знову відкинулася на подушку.

– У мами дуже болить голова, – пояснила онукові ситуацію бабуся, присідаючи на табуретку біля кухонного столу.

– А як це – "болить голова"? – раптом спитав той.

– Що ти маєш на увазі? – не зрозуміла Ірина.

– Ну, ось якщо вдарився об щось – це місце болить, і я знаю, як воно болить. Порізаний палець болить інакше, якщо вколешся голкою – ще інакше. Цей біль мені теж зрозумілий. Ще знаю, як болить, коли вжалить бджола чи оса. А як може боліти голова? Тим більше так довго, як у тебе, у мами чи в Колі?

Здивування проступило на обличчі підлітка. А бабуся спершу навіть не знала, що відповісти.

– Це добре, що ти не розумієш, як болить голова, – нарешті промовила вона, – швидше за все, Бог змиловився над нами та дав тобі здоров'я твого діда Степана. А щодо того, як це? Навіть не знаю...

– Ну, на що це схоже? – випитував Петрик.

Якийсь час Ірина перебирала в пам'яті болісні відчуття, проте ніяк не могла знайти відповідника. Та все-таки зрештою відшукала деяку подобу головного болю:

– Пригадуєш, як ви з батьком ремонтували сарай, і ти, забиваючи цвяхи, поціливі молотком собі по пальцю?

– Так, пам'ятаю, було боляче, однак біль був майже такий самий, як коли вдарився ногою об камінь. І він швидко пройшов.

– Справді, сильний гострий біль проходить швидко, але ти забув, що твій палець згодом почервонів та розпух; і ти сам казав, що він налився, його ніби розпирає зсередини, що здається, ніби палець ось-ось лусне.

– Так, це було. Дуже неприємне відчуття.

– І досить тривале, – зауважила бабуся. – А тепер уяви, що те саме відбувається з твоєю головою... Приблизно так почуватися людина при головному болю.

Петя спробував уявити й хоча б віддалено відчуті озвучену Іриною інформацію, втім жодної скільки-небудь реалістичної

картини цієї царини людських страждань у нього в мозку не склалося.

– Бабах-х-х! – пролунав по Томаківці звук найсильнішого вибуху.

Дрібно забрязкали шибки, затремтіли стіни. Через секунду донеслося відлуння, котре відбилося від якоїсь перешкоди.

У спальні почулося ридання Марії. Ірина побігла до дочки.

– Вони її підірвали! Вони її підірвали! – раз-у-раз в істериці вигукувала та.

– Тихо, тихо, – притисла Ірина дочку до грудей, намагаючись хоч якось заспокоїти. – Нічого, молитимемося іконам і святим ликам у себе вдома. А Бог на небі все бачить. Його та віру знищити ніхто не може.

– Мамочко! Мамочко! – тільки й змогла вимовити Марія, обливаючись сльозами в обіймах Ірини.

...

За пів години Марія трохи заспокоїлася та забулася на ліжку тривожним напівсном. А Ірина вийшла надвір і присіла на лаві. Мирно шелестіло листя на деревах, дзижчали бджоли. Побачивши Валю Хорошко, яка проходила повз, жінка окликнула її:

– Доброго здоров'я!

– Здрастуйте, тьотю Іро!

– Не знаєш, що там трапилося: такий вибух був, що мало не завалився будинок.

– Так то ж ГПУ Храм хотіло підірвати, – пояснила Валентина.

– Чому "хотіло"?

– Так не вийшло у них, споруда встояла. Адже ж церкву віруючі будували для себе: викладали з найкращого каменю, розчин замішували на курячих яйцях; знову ж таки, робилося все із Божого благословення.

– Ну, Слава Тобі, Господи! – зраділа Ірина.

Вона побігла повідомити радісну звістку доньці. Сподівалася, що при цьому їй полегшає. І справді, незабаром стан Марії трохи покращав. Увечері вона навіть змогла встати з ліжка й повечеряти разом із сім'єю.

Обговорюючи за столом події, які відбулися протягом дня, жінки схилилися до думки, що це Бог не дозволив знищити свій Храм. Наляканий станом дружини, Данило не став їх переконувати у протилежному. Хоча був упевнений: войовничі безбожники, котрі увійшли в екстаз руйнування, тепер уже не зупиняться. Як з'ясувалося пізніше, він мав рацію.

Суд

1941 рік, листопад. Уфа.

З самого ранку Петро перебував у збудженому стані. Адже сьогодні мало відбутися засідання судової колегії в його справі. На відміну від попередніх днів, він практично не брав участі у розмовах зі співкамерниками; натомість усі думки сконцентрувалися на майбутній доленосній події. Майже фізично хлопець відчував, як напружуються нерви в його змученому організмі, як із кожною годиною вони все слабшають і все гірше справляються з хвилюванням.

Лягнули засуви, відкрилося віконце: це принесли обід. Отримавши свою порцію їжі, Петя, мабуть, уперше з моменту арешту відчув відсутність апетиту. Однак здивування із цього приводу було скороминущим; само собою прийшло рішення – змусити себе з'їсти пайку, щоб мати сили для гідної участі в суді.

Час ішов. Свідомість заповнили одні й ті самі думки-емоції, котрі без кінця роїлись у голові та по черзі змінювали одна одну в безладному броунівському русі:

«Ну, коли, нарешті, за мною прийде охорона?.. Скоріше б!.. Це чортове очікування і ця невідомість просто нестерпні... Так скоро я зовсім зйду нанівещь... Швидше одним махом розрубати цей вузол!.. Все що завгодно – тільки не бездіяльність!.. Коли ж зрештою суд?.. Який вирок на мене чекає?..»

У другій половині дня, коли нерви Петра були вже на межі, все-таки відбулася запланована подія: відчинилися двері, та з вуст охоронця пролунала чітка команда:

– Ув'язнений Шабля Петро – на вихід!

Далі для змученого очікуванням хлопця все відбувалося, як в тумані, – ходьба коридорами, поїздка у "воронку", шматочок Уфи, котрий мимоходом промайнув десь збоку під час переходу до будівлі суду.

Проте це були цілком зрозумілі й передбачувані дії. І саме їхня очікуваність та логічність у сукупності з динамічністю того, що відбувалося, дали можливість нервам Петра відновитися. А коли він потрапив до зали, де мала засідати Судова Колегія в кримінальних справах Верховного суду Башкирської АРСР, організм ніби стрепенувся, мобілізував свої сили й був готовий до подій, які незабаром повинні були тут розігратися.

– Встати! Суд іде! – гонгом прозвучала в залі сакраментальна фраза.

Петя стояв на відведеному для підсудних місці. Двоє охоронців із гвинтівками знаходилися по боках від нього.

Хлопець уважно спостерігав за формальними судовими процедурами. Ось оголосили склад суду: назвали прізвища, імена та по батькові суддів, їхні регалії. У свідомість особливо врізалося почуте першим ім'я голови – Роза... Саме вона зачитала присутнім суть справи. Потім Петру роз'яснили його права. І ось нарешті вирішальний момент: головуюча вимовила доленосну для нього фразу:

– Слово надається державному обвинувачеві Валєєву Тимурі Амїровичу, старшому слідчому прокуратури Башкирської АРСР.

Підсудний завмер у напруженому очікуванні. Він дивився на прокурора. В цей час єдине, але ключове питання безупинно свердлило мозок:

«Відмовиться від звинувачення чи ні? Дотримає чи не дотримає слова?»

Валєєв підвівся, одягнув окуляри, поправив свої папери, швидко окинув поглядом залу.

– Шановні голово і члени Судової Колегії! – звернувся він до суддів. – Шановні присутні! Уважно вивчивши матеріали попереднього розслідування у справі, я дійшов висновку, що вони не підтверджують наявності в діях підсудного Шаблі Петра Даниловича складу злочину. Тому я відмовляюся від звинувачення та прошу винести підсудному виправдувальний вирок. Крім того, доводжу до відома шановних суддів, що Шабля Петро Данилович написав заяву з проханням відправити його на фронт, щоб зі зброєю в руках захищати нашу радянську Батьківщину від німецьких окупантів.

«Слава Богу! Прокурор дотримав слова!» – про себе зрадів Петя.

У нього ніби гора звалилася з пліч, і він навіть злегка посміхнувся. Повними подяки очима хлопець подивився на Валєєва, намагаючись хоч якось висловити йому свою вдячність за воїстину геройський вчинок.

Тим часом у залі суду сталося замішання. Адже справа набувала неприємного обороту. Розгублені судді стали щораз переглядатися між собою. Було зрозуміло, що без обвинувального висновку подальша судова процедура втрачає будь-який сенс. Не знаючи, до чого вдатися, головуюча вирішила ретируватися, аби у спокійній обстановці, разом зі своїми колегами знайти вихід із ситуації.

– Суд виходить до нарадчої кімнати для прийняття рішення; на цей час в засіданні оголошується перерва, – промимрила вона, і весь склад Судової Колегії залишив залу.

Відсутність суддів якимось одразу зняла напругу з усіх, хто перебував у приміщенні. Люди почали розмовляти між собою. В очікуванні виправдувального вироку, охоронці відійшли від підсудного й уже дозволили йому вільно пересуватися залом засідань. Петя одразу ж підійшов до прокурора.

– Спасибі Вам, Тимуре Аміровичу! – широко подякував він. – Я повністю виправдаю Вашу довіру: битиму фашистів, на скільки вистачить сил!

У відповідь Валеев трохи кивнув головою і прикрив повіки.

Втішений сприятливим ходом процесу, Петя подумки був уже на передовій. Зі властивою йому яскравою фантазією хлопець уявляв широкі українські поля, де він у складі Червоної Армії зі зброєю в руках б'є фашистів, доводячи на ділі свою вірність ідеалам Леніна-Сталіна!

Нарешті судді повернулися з нарадчої кімнати. І після дотримання звичайних формальностей голова, стоячи посередині між рештою суддів, оголосила вирок:

– Обвинуваченого Шаблю Петра Даниловича визнано винним у скоєнні злочинів за статтями 19-58-2, 58-10, 58-11 Кримінального кодексу Р.Р.Ф.С.Р. і засуджено до позбавлення волі строком на 7 років з відбуттям покарання у виправно-трудовах таборах із суворою ізоляцією та з подальшою поразкою в правах строком на 3 роки.

Почувши такі страшні слова, Петя зрозумів, що пішла на марне остання його надія на справедливість, однак розум уперто відмовлявся приймати цей уже доконаний факт.

«Як так?! Це помилка! Адже прокурор відмовився від звинувачення!» – стукало в мозок резонне питання.

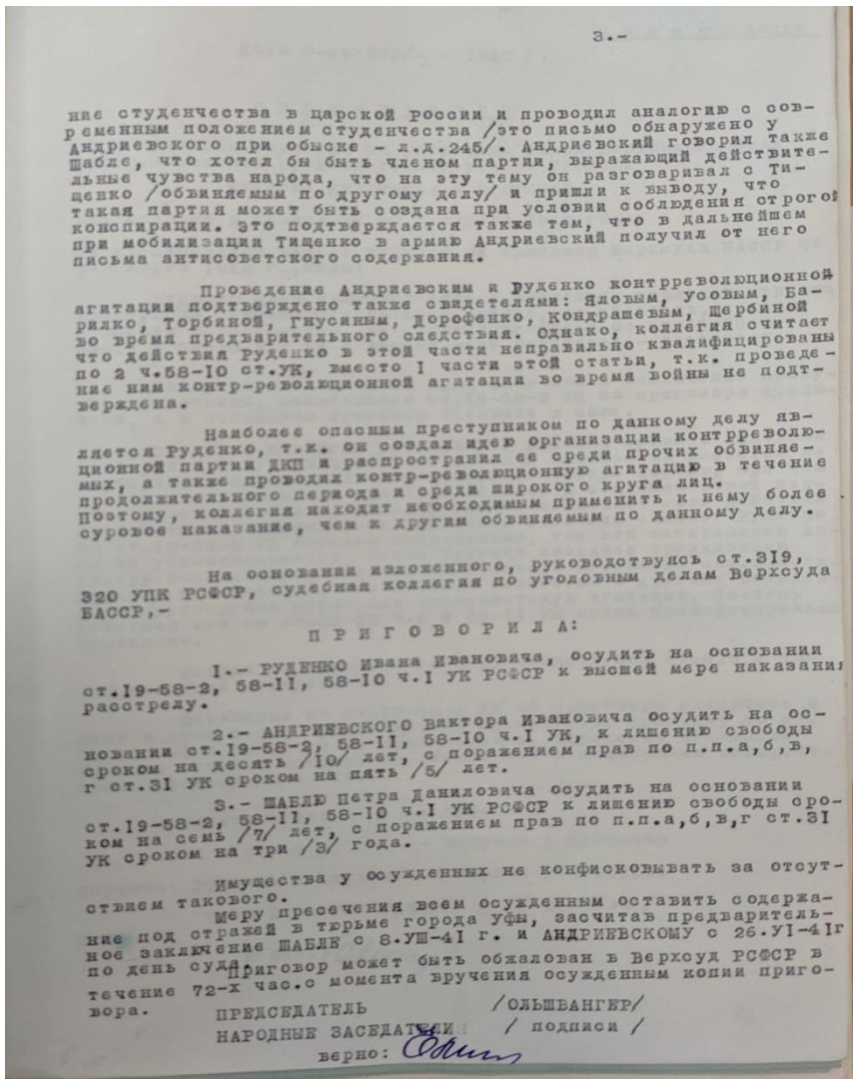
Коли ж стало зрозуміло, що це правда і зробити більше нічого не можна, страшна інформація повергла Петра у шоківий стан.

«Зрада Батьківщині, шпигунство, спроба повалення соціалістичного ладу...» – вирок не вкладався у голову молодій людині, виглядав знуцанням та глузуванням в театрі абсурду. Втім зрештою цей вирок став катастрофою всього, у що хлопець так яро вірив, чого прагнув, чому планував присвятити свою кипучу молоду енергію, яскравий розум і неабиякі організаторські здібності.

Судова процедура все ще проходила якісь завершальні стадії, хтось щось говорив, проте Петро вже нічого не слухав і не

сприймав: стояв, як у воду опущений. Тільки дорогою назад до в'язниці здатність мислити повернулася до нього.

«Тепер все. Життя пішло під укіс, – констатував щойно засуджений. – Тепер я – зек, позбавлений майбутнього, ворог народу, прокажений».

Остання сторінка вироку

Злість підступила до самого Петрового горла, вона з силою стиснула груди в нестерпному спазмі, приносячи хлопцеві усвідомлення його сумного статусу: тепер він – ізгой серед подібних ізгоїв, з яких соціалістична Батьківщина вичавить усі соки. Вона має зламати їх усіх – усіх, хто вирішив, що чимось відрізняється від решти. А хто не зламається – має померти, ударною рабською працею прокладаючи дорогу комуністичним ідеям у таборах!

Піщана пастка

1932 рік, липень. Томаківка.

Сьогодні погода видалася похмурою та вітряною, але без дощу. Тому, починаючи з самого ранку, вся родина Шаблів у повному складі працювала на своїй дальній ділянці в полі. Цілий день збирали зернові й добряче змучилися.

А ближче до вечора батьки послали Петю додому: треба було ще впоратися з домашнім господарством. Хлопчина приніс вісім відер води для пиття, миття кухонного начиння та купання. Потім зібрав на городі помідори, огірки, кавуни й дині; склав усе на підлозі в коридорі. А насамкінець нагодував і напоїв живність, прибрав у сараях гній, додав підстилкової соломи. Підліток намагався робити все це швидко, бо хотів ще встигнути погратись із друзями.

Тим часом повернулися з поля втомлені батьки та брат.

– Мамо, я води наносив, овочі зібрав, із тваринами впорався, – відзвітував Петрик. – Можна мені взяти велосипед і поїхати погуляти?

– Їдь, – дозволила Марія, – тільки дивись, акуратно – не зламай веломашину! Вона нам так важко дісталася.

– Добре! – крикнув підліток, на ходу закидаючи ногу на двоколісного друга.

Він їхав, не тримаючись руками за кермо, – "без рук", як казали хлопці. Залізний кінь легко піддавався керуючим впливам, а вітерець бадьоро обдував напівголе тіло.

Через пару хвилин Петя був уже на спортивному майданчику. Друзів не було видно; лише старшокласники займалися "стрибками з трампліна" на велосипедах. Учні молодших класів рили для них ями в пісочниці, а кілька "ветеранів", по черзі сідлаючи наявні у них

два "велика", із розгону один за одним долали ці перешкоди, в результаті чого виходили ефектні серії стрибків.

– Чого рота роззявив?! – прикрикнув ватажок старших хлопців Сашко на Петрика, котрий спостерігав за дійством зі сторони. – Теж хочеш стрибати з трампліна?

– Хочу, – скромно відповів Петя.

– Ви його бачили? – покотився зі сміху Сашко, звертаючись до своїх приятелів. – Він хоче!

Нахабно регочучи, здоровань театральню підняв "на диби" переднє колесо свого велосипеда, а потім, граючи м'язами, звернувся до підлітка:

– Спочатку обітри на губах молоко, та йди зроби для нас яму: до більшого ти поки не доріс! – бравуючи своїми величезними габаритами, він із задоволеним виглядом обвів поглядом товаришів. – Що за тупа малеча?! Вже пів години порпаються в піску – і не можуть зробити нормального трампліна! Нема серед вас жодного хоч трохи кумекаючого! – Сашко з викликом звернув свій погляд на менших, опісля на Петра та смачно сплюнув.

Молодшокласники потупили голови, а в Петі закипіла злість проти цього великовікового хвалька.

– Гаразд, – зійшов Сашко до милості відносно черні, а відтак із виразом своєї переваги на обличчі довів до Петі завдання: – Вирий для мене хороший трамплін, такий, щоб здорово підкидав; я його випробую, і якщо мені сподобається, тоді дозволю тобі раз-другий стрибнути з нами.

Великі хлопці поїхали, діти розійшлися, а Петя почав міркувати. Йому дуже хотілося провчити самозакоханого здорованя, й незабаром у хлопця визрів план. Він подумки уявив траєкторії руху велосипеда за різних конструкцій "трампліна", порівняв їх між собою та визначив очікувані наслідки. Вибравши потрібний варіант, підліток приступив до роботи.

У піску Петриком була вирита велика яма, полога з одного боку і круто нависаюча – з іншого. При цьому її конструкція являла собою мовби "пастку" для переднього колеса, із якої, рухаючись тільки вперед, воно ніяк не могло вибратися.

Задоволений своїм творінням, Петя певний час на відстані спостерігав за тим, що буде далі. Однак старшокласники все не поверталися, зате однолітки загітували хлопця на гру в козла біля річки. Він переключився на нове заняття і швидко забув про зроблений трамплін.

...

Ця історія отримала несподіване продовження наступного дня. Ідучи до центру Томаківки, Петя зустрів свого друга Юрка.

– Привіт! Ти на майданчик? – поцікавився той.

– Так.

– Не йди туди: там Сашко, злий страшенно! Всюди шукає тебе, погрожує побити.

– А що сталося? – не зрозумів Петрик.

– Це ж ти вчора змайстрував трамплін у пісочниці?

– Ну, не я один; багато пацанів рили ями, а я свою зробив уже після того, як старшокласники розбіглися. Проте з мого трампліну так ніхто й не стрибнув.

– Виявляється, Сашко все ж таки його випробував, – позмовницьки усміхаючись, повідомив Юра.

– І що, чого ти так радієш? – осмикнув друга Петя.

– Сашко з друзями пізніше повернувся на майданчик, побачив, що з'явився новий трамплін. Недовго думаючи, розігнався щодуху і – «Р-р-р-раз!»: переднє колесо залишилося у хитро влаштованій пастці, а гроза всіх хлопців на очах своєї компанії в ефектному піруеті перелетів через кермо й гепнувся мордою об землю.

– Та ти що?! – здивувався Петя, витріщивши очі.

Він не очікував такого ефекту від свого винаходу, придуманого, вважай, інтуїтивно.

– В результаті у Сашка синець на пів обличчя, погнута рама велосипеда та дружний сміх товаришів, – завершив свою розповідь Юрко.

– І що він збирається робити? – запитав Петрик, який зрозумів, що пахне смаженим.

– Не знаю. Не знайшовши тебе, Сашко став розпитувати пацанів, як випрямити велосипедну раму. Хтось йому порадив бити по ній молотом через дерев'яну прокладку. Так він, коли я йшов із майданчика, шукав, у кого є молот. Думаю, зараз ремонтується.

– А що з приводу мене?

– Сам я не чув, але мені хлопці казали, що спочатку хотів відлущувати. Згодом, правда, трохи пом'якшав. Мені здається, найкраще тобі сховатися на пару днів. Сашко хлопець відхідливий, і не буде вічно тримати камінь за пазухою.

Петя дослухався до Юркової поради – на якийсь час заліг на дно. Тільки через кілька днів він випадково зустрів Сашка на центральній площі, проте той вдав, наче нічого не сталося.

– Ну й слава Богу, – тоді полегшено зітхнув Петрик, крокуючи додому.

Прибуття до розподільчого пункту

1941 рік, листопад. Тавда.

Чергова залізнична станція принесла ув'язненим дещо нове. Це було те, чого вони так давно чекали та боялися. Масивні двері з брязкотом відсунулися, і одразу пролунав наказ, котрий за своїм змістом нагадував підсумковий, увінчаний дощем, гуркіт грому, що розриває тишу перед зливою; одночасно за формою ця команда була несподівано присмачена простодушним гумором:

– Громадяни ув'язнені, годі спати й відпочивати! Прибули до станції призначення. З речами на вихід! П'ятий вагон, виходь шикуватися!

Тавда прийняла арештантів легким пізноосіннім морозцем, приправленим такими ж ледь відчутними сніжком, вітерцем і привітним сонцем. Вона ніби раділа свіжим силам, які щойно надійшли в її розпорядження, підбадьорюючи в'язнів жвавами, трохи нахиленими стовпчиками сизого диму з пічних труб.

– Громадяни ув'язнені! – чітко чекаючи кожне слово, лейтенант НКВС давав орієнтування черговій партії зеків. – Ви прибули до розподільчого пункту Державного управління таборів НКВС СРСР в місті Тавда. Найперше ваше завдання – відвідати санпропускник, після чого вас помістять у приймач-розподільник для проходження карантину. До місця відбуття покарання вас буде доправлено після закінчення терміну карантину в міру надходження заявок із лагпунктів. А зараз організовано, колоною по двоє, слідуємо за сержантом до санпропускника. Крок вліво, крок вправо вважається спробою до втечі: охорона стріляє без попередження.

По рядах ув'язнених пробігла хвиля емоцій, зітхань і вигуків, як завжди буває, коли люди отримують порцію інформації, котра ставить їх на межу майбутньої невідомості.

– Сержант, приймай командування, – вже тихіше сказав лейтенант.

– Всім перебудуватись в колону по два, – додав у свою чергу й сержант. – Дистанція в колоні – два-три кроки. За мною кроком руш!

Колона зеків у супроводі НКВС-ників із собаками похмуро рушила в дорогу, виступаючи разючим дисонансом прекрасній природі, погоді й такому затишному на вигляд містечку. Як і слід було очікувати, просування було повільним та хвилеподібним. Раз у раз хтось із ув'язнених падав. Товариші докладали зусиль, аби допомогти йому піднятися і продовжити шлях. Під час затримки ті,

хто слідував позаду, змушені були зупинитися та чекати. Іноді затримка виявлялася надто довгою, й тоді у справу вступали охоронці, які намагалися криками та зброєю підігнати людей, що застрягли.

Шиккування в таборі

Золоті червонці, що залишилися, – в туалет

1932 рік, вересень. Томаківка.

Повернувшись зі школи після обіду, Петя з Колею застали маму й бабусю плачучими. Марія ридала, уткнувшись в коліна матері, а та мовчки гладила волосся доньки, раз у раз окроплюючи його власними сльозами. Поглинені емоціями, жінки не відразу помітили хлопчиків, і ті деякий час стояли у дверях, із побоюванням стежачи за тим, що відбувається.

– За що, скажи, мамо, за що нам ще й це нещастя? – раптом з новою силою заголосила Марія, судомно охоплюючи широку талію матері та стискаючи її в своїх нервових обіймах.

– Що ж ти зробиш, доню? Життя таке... Доля така, – філософськи промовила Ірина, у свою чергу притискаючи до грудей бідолаху й обсіпаючи її голову відчайдушними поцілунками.

– Паскудне життя! Погана доля! Не хочу так жити! – заволила Марія, в нестямі намагаючись відштовхнути матір.

Але та добре знала повадки дочки, а тому міцно утримувала її, намагаючись таким чином погасити спалах люті.

– Ну-ну, Мариночко, не говори так. Це гріх. Бог добрий. Він нам допоможе, – умовляла Ірина: – Молитимемося за Даню – і все владнається.

– Нічого не владнається! І ніхто нам не допоможе! Скоро нас усіх заберуть! Говорила я йому – йти з артілі, як тільки запахло смаженим, – не слухав, Ваську йому рятувати треба, а тепер сам за ґратами!

– Я не думаю, що арешт пов'язаний із артільними справами, адже Даня там все оформив чин чином. Він сам казав, що за документами комар носа не підточить, – заспокійливим тоном уголос розмірковувала Ірина.

– Тоді чому його загребли? – Марія округлими очима витріщилася на матір.

Поступово вона почала все більше відсторонюватися, а в очах з'явився з кожною секундою наростаючий зловісний вираз.

– Я зрозуміла! Це ти у всьому винна! Це ти намовила мене приховати від радянської влади ці чортові золоті червонці! Все тобі мало! А ОГПУ довідалося! І тепер може з хвилини на хвилину прийти по них! Ненавиджу! Усіх ненавиджу! – бліда, як стіна, Марія різко відсахнулася від спантеличеної матері, вирвалася з її обіймів та несамовито кинулась до дверей. Гнів упереміж із панікою захопили її всю цілком.

Тільки натрапивши на переляканих дітей, вона отямилася від нападу гніву. Кілька секунд стояла, дивлячись на хлопчиків і намагаючись прийти до свідомості. Затим кинулася до них, привернула до себе й заголосила:

– Бідолашні ви мої сиротинки! Забрали вашого татка до в'язниці! Позбавили вас годувальника! Сволоти! Як же нам жити тепер?! Ой, горе гірке! Як же бути?! Що робити?! Ой ви мої бідолахи!

Спочатку жінка стояла біля дітей, притиснувши їхні голови до свого тіла та плачучи. Потім опустилася на коліна, і вже хлопчачки обіймали й цілували її. При цьому Коля хлюпав носом, а засмучений Петрик гладив маму по голові. Намагаючись якимось підтримати кохану людину, він від щирого серця запевнив:

– Все владнається, мамо. Не плач. Тата скоро відпустять. А поки ми тобі допомагатимемо, будемо робити все, що ти скажеш.

Ось зараз давай нам роботу – і ми з Колею все виконаємо! Правда, Колю?

– Правда, – підтвердив брат.

– Ось бачиш! Разом із Колею ми багато можемо! Давай нам завдання прямо зараз, і ми зробимо все, що ти скажеш!

Ласки та слова сина повернули Марію до реальності. Втім вал негативних емоцій заблокував більшу частину інформації, яка щойно надійшла. Замість раціональних думок у голові все повторювалася й вертілася остання Петіна фраза: «Давай нам завдання прямо зараз, і ми зробимо все, що ти скажеш!»

«Потрібно дати хлопцям завдання! – у виснаженому мозку жінки оформився нарешті алгоритм дій. – Але яке завдання?.. Я ж зовсім недавно щось хотіла зробити! Ба, навіть ішла кудись, аби виконати задумане. Щось важливе... Ага! Ось! Потрібно позбутися небезпеки, котра нависла над усією родиною. Однак від якої небезпеки слід позбутися? Від того, через що заарештували Даню!»

Нарешті вона згадала й кинулася геть із кімнати, проте незабаром повернулася з невеликим глечиком у руках.

– Петрику! Ось тобі перше і найголовніше завдання, яке врятує нас усіх, – рішуче сказала Марія.

Вона знаходилася в стані афекту, але хлопчики й Ірина прийняли її твердий тон за ознаку повернення до нормального психологічного самопочуття.

– Візьми цей глечик та піди викинь із нього всі монети в туалет! – відчеканила Марія інструкцію для сина. – Іди й виконай моє завдання негайно, як і обіцяв!

Петя слухняно взяв глечик, і не гаючись, пішов виконувати доручення. По дорозі він заглянув усередину ємності та побачив там жовтенькі монети, що займали близько чверті об'єму. За хвилину царські золоті червонці опинилися у вигрібній ямі.

– Мамочко, я зробив усе, як ти сказала: викинув усі монети в туалет, – прозвітував син.

– Молодець, – похвалила Марія.

Тільки після цієї звістки паніка, що довго утримувала жінку в своїх кайданах, стала в дійсності її відпускати. Організм потихеньку повертався до нормального стану. А зраділі від цього діти всіляко намагалися підтримати матір, приділити їй більше уваги та ласки.

Цього разу сім'я Шаблів, хоч і не без втрат, все ж таки витримала ще один нищівний удар. Через два місяці Данила випустили "за відсутністю складу злочину". Але золоті червонці, які

могли б стати в нагоді у недалекому майбутньому, залишилися назавжди похованими на дні вигрібної ями.

Вибір табірної професії

1941 рік, листопад. Тавдинський приймальник-розподільник.

Тавдинський приймальник-розподільник жив своїм звичним, відточеним роками інтенсивної роботи, життям. Війна лише трохи прискорила оборот прибуваючого та вибуваючого контингентів, залишивши без змін основні принципи функціонування цього закладу.

– Громадяни ув'язнені! – звернувся лейтенант держбезпеки Венедиктов, який відав кадровим забезпеченням Севураллагу, до змучених людей, що вишикувалися на площі. – Наразі нам належить з'ясувати ваші професійні навички. Я називатиму прізвища за списком, а ви повинні вийти на два кроки вперед і голосно повідомити свою основну спеціальність. Далі вам буде вказано, до кого з наших експертів ви маєте направитися для оцінки рівня вашої кваліфікації.

Слабкий гомін пробіг по натовпу. Хтось зітхав із полегшенням, інші – засмучувалися, передбачаючи погане для себе продовження.

Бувалі зеки, ті, що мотали не перший строк, під час тривалої подорожі та перебування в камерах попереднього ув'язнення багато розповідали про роботу й побут у таборах. З їхніх описів Петро збагнув, що більш-менш терпимі умови праці мають кваліфіковані фахівці, котрі володіють ходовою для табору професією – будівельника, слюсаря, столяра, медика.

Він вагався, яку професію назвати. Звичайно, можна було сказати правду, зізнатися, що він учитель, а далі – будь що буде. Принаймні у такому випадку, в разі звірки з документами, його не викриють на брехні та не покарають за спотворення своєї спеціальності.

Але в той же час така лінія поведінки могла загрожувати великими ускладненнями. Головний мінус – незатребуваність його професії. І справді, кому потрібен у таборі вчитель української мови й літератури?! Звісно ж, нікому. А значить – відправлять на загальні, некваліфіковані роботи, найважчі та найбільш невдячні.

Разом з тим, він не володіє іншими професіями. І якщо назвати якийсь затребуваний рід занять, то як при цьому пройти перевірку

на відповідність спеціальності, про що тільки-но прямо сказав НКВС-івець?

Перебуваючи в розгубленості та не знаючи, як правильно вчинити, Петя переключився на переключку, яка тим часом ішла своєю чергою.

– Криков! – оголосив лейтенант держбезпеки чергове прізвище й почав крутити головою, вишукуючи в натовпі названого зека.

– Я! – сусід Петра по вагону, дядя Льоня, як його прозвали побратими по нещастю, вийшов зі строю. – Столяр-червонодеревець! – голосно повідомив він свою професію і завмер на місці в очікуванні подальших розпоряджень.

– У групу Коробова, крайню справа, – скомандував Венедиктов, додатково вказуючи рукою, куди треба йти. – Куликов! – назвав він прізвище наступного за списком ув'язненого...

– Я! Вчитель! – почувся голос чоловіка, що вибрався з шеренги.

– Стати назад у стрій, – скомандував кадровик.

Тим часом Криков повільно поплентався до невеликої купки народу, очолюваної середніх років чоловіком у добротному комбінезоні, де-не-де припорошеному тирсою. В цій групі Петя з подивом помітив ще одного співвагонника, колишнього майора Червоної Армії, артилериста Микиту Іваневича.

– А це ідея! – раптом стрепенувся хлопець. – Якщо вже Іваневич пішов у столяри, то мені сам Бог велів. Я, принаймні, тримав у руках молоток, пилку й сокиру, допомагав батькові та дядькам у будівництві хат і сараїв, на відміну від цього потомственного офіцера. Та й дядя Льоня, у випадку чого, може щось підказати.

...

– Філіппов! – продовжував вигукувати прізвища лейтенант держбезпеки.

– Я! Слюсар! – ще не вийшовши з шеренги, збрехав черговий охочий долучитися до працівників кваліфікованої праці.

«Історик, а туди ж; поспішає назватися слюсарем, ніби від цього одразу ж навчиться володіти напилком, – про себе зазначив Петро. – Але, мабуть, цей ветеран таборів знає, що робить», – підсумував хлопець і прийняв остаточне рішення.

...

– Шабля! – нарешті у Венедиктова дійшла черга оголосити й прізвище Петра, котре заблукало в кінці алфавітного списку.

– Я! – впевнено гаркнув хлопець, не поспішаючи пробрався вперед, а потім байдуже, проте голосно промовив: – Столяр.

– До Коробова, у крайню групу праворуч, – вже без ентузіазму скомандував втомлений кричати НКВС-івець, лише злегка повівши очима в бік потенційних майстрів пилки та рубанка, які скупчилися навколо свого патрона.

Петро пройшов у зазначеному напрямку, по дорозі розглядаючи людину, від якої залежатиме його подальша доля. Це був кремезний широкоплечий чоловік років сорока з пекучо-чорною розкішною шевелюрою, лише злегка припорошеною окремими сивими волосинками, котрі то тут, то там несміливо пробивалися назовні.

Після Петі в списку числилося не більше десяти людей, тому незабаром процес розподілу за спеціальностями закінчився.

– А тепер кожна група йде зі своїм майстром і виконує його завдання, за яким ми й судитимемо про рівень кваліфікації, – підсумував Венедиктов.

Люди заворушилися, загули.

– Всі, хто залишився в строю, переходять у розпорядження сержанта Медведєва та йдуть на розвантаження вагонів! – продовжив організатор заходу, опісля відвернувся, розстебнув верхній гудзик сорочки і з полегшенням зітхнув.

«Ну, хоча б одну пільгу я собі цим обманом вимудрував, – пожартував про себе Петро: – Принаймні сьогодні у мене буде робота легша, ніж розвантажування вагонів».

Голова комнезаму в школі

1933 рік, лютий. Томаківка.

Наближався до свого завершення останній, п'ятий урок. «Політзаняття» – так він називався. При цьому вважався для школярів дисципліною обов'язковою та був покликаний виховувати у підростаючого покоління політичну грамотність і свідомість.

Чесно кажучи, це один з небагатьох уроків, який Петі здавався нудним. Утім висловлювати свою думку про предмет було не прийнято, і хлопчина терпів. Зрештою, правила на те і є правила, щоб їх дотримуватися.

– Комуністична партія, уряд та особисто наш дорогий вождь товариш Сталін піклуються про наше з вами благополуччя! – із виразом розповідала класна керівниця Світлана Опанасівна. – Слідуючи заповітам великого Леніна, вони ведуть нас до світлого

майбутнього, непримиренно борючись із ворогами народу – куркулями, одноосібниками, саботажниками, контрреволюціонерами та іншими антирадянськими елементами!

Вчителька зирнула на годинник, на двері, потім знизала плечима і глибоко зітхнула.

– Партія сподівається, що ви будете високо тримати прапор марксизму-ленінізму та пролетарського інтернаціоналізму! А отже – будете активно допомагати старшим товаришам вести нещадну класову боротьбу! – продовжила вона і знову подивилася на двері, нібито чекаючи чийогось приходу.

Петя нетерпляче вовтузився на сидінні першої парти, раз у раз нервово поглядаючи у вікно. Його друзі з молодших класів гралися в сніжки на спортивному майданчику, і хлопчині страшенно хотілося до них приєднатися. Проте підліток відчував, що кінець занять близький, а тому взяв себе в руки та продовжив старанно досиджувати належний час.

Педагогиня окинула клас рішучим поглядом і вже було відкрила рот, щоб продовжити свою тираду, однак у цей час пролунав різкий стук. Двері прочинилися, і в кімнату заглянув директор школи. Нашвидку оцінивши готовність до заходу, він одразу ж відступив назад, навстіж розкрив обидві стулки, й у проймі з'явився маленький чоловічок із опуклими очима в напіввійськовій формі.

– А, товариш голова комітету незаможних селян! Заходьте! Присідайте! – зраділо заторохтіла Світлана Опанасівна, вказуючи на свій стілець біля вчительського столу.

Чоловік увалився до класу, вчиняючи своїми діями занадто багато шуму. Він не привітався; тільки суворо подивився на учнів і все з таким же зайвим гуркотом, котрий ніяк не в'язався із його скромними габаритами, усівся на запропоноване місце.

– Діти! – з натхненням почала вчителька. – Нам випала величезна честь! Сьогодні до нас завітав голова комітету незаможних селян, активний член буксирної бригади Костянтин Іванович Стеблецов!

Вона подивилася на гостя, кивнула, посміхнулася, а відтак узялася зі всієї сили плескати в долоні, одночасно всім своїм виглядом і діями закликаючи учнів наслідувати її приклад. Хлопчики й дівчатка швидко відреагували на пантомімічний заклик Світлани Опанасівни і, не зволікаючи, долучилися до процесу. Вони зіскочили зі своїх місць та заплодували. Клас наповнився звуками, схожими на овацію.

«Як у театрі!» – промайнуло в голові вчительки, проте вона відігнала зайві думки, оскільки потрібно було повністю зосередитися на політично правильній організації дійства.

Майже пів хвилини класна керівниця власним прикладом надихала вихованців на продовження овації, а діти слухняно вторили їй у всьому. І тільки після того, коли, за оцінкою вчительки, звуки аплодисментів пролунали досить тривалий час, вона зробила зупиняючий жест руками. Учні припинили плескати. Щоправда, Стеблецов ніяк не реагував на бурхливі вітання. Він сперся ліктями на стіл, підпер зчепленими руками підборіддя та тільки байдуже оглядав задню стіну класної кімнати.

– Костянтин Іванович не на словах, а на ділі займається викорчовуванням класово ворожих елементів з нашої радянської дійсності! Він є провідником лінії партії більшовиків на знищення куркульства як класу! І сьогодні кращим із вас, діти, надається можливість довести свою відданість справі Леніна-Сталіна! – продовжила жінка пафосно. – Петрику! Марійко! Встаньте!

Діти розгублено піднялися зі своїх місць.

– Вам, як відмінникам навчання, як піонерам, колектив школи довіряє взяти участь у відповідальному державному заході! – груди Світлани Опанасівни ніби збільшилися в розмірах, а підборіддя потягнулося догори. – Ви будете представляти нашу школу в якості громадських членів буксирної бригади! Разом зі старшими товаришами вам доручається виявити приховані куркулями й саботажниками запаси зерна! Наш класовий ворог не дримає, всіляко намагаючись зірвати індустріалізацію СРСР. Він приховує хліб від радянської держави, тим самим прирікаючи на страждання пролетаріат. Але ми не дамо підлим поплічникам багатіїв грабувати наш народ! Ми доручаємо вам відповідальну місію – у складі продзагону виявити й засипати в засіки Батьківщини незаконно приховане куркулями зерно!..

Вчителька набрала в груди повітря, готуючись з іще більшим ентузіазмом продовжити свою промову, однак у цей момент пролунав гучний звук стільця, що відсувається: виявилось, що Стеблецов вирішив вибратись із-за столу.

– Пішли! – уривчасто сказав чоловік, ледь помітно махнув дітям рукою та подався геть.

Петя з Машею презирнулися, а потім запитально витріщилися на Світлану Опанасівну.

Пропаганда в школі

– До боротьби за справу Комуністичної партії – будьте готові! – випалила вчителька, поспішаючи вимовити це гасло, поки не пішов голова комнезаму.

– Завжди готові! – майже одночасно вигукнули хлопчик і дівчинка, розсікаючи повітря піонерським салютом.

– Швидше одягайтеся та йдіть із товаришем головою комнезаму! – скомандувала педагогиня, нашвидкуруч поправляючи вихованцям червоні галстуки. – Від уроків на сьогодні ви звільняєтеся.

Діти квапливо кинулися виконувати вказівку.

Перший столярний виріб

1941 рік, листопад. Тавдинський приймальник-розподільник.

Отже, задля перевірки професійної придатності щойно прибулих ув'язнених із них було сформовано кілька груп відповідно до передбачуваних спеціальностей. Своєю різношерстістю дані

групи нагадували ватаги сільських хлопців, котрі вперто шукають пригод на свою голову. Незабаром ці купки людей стали потихеньку розповзатися в різні боки, подібно до кіл на воді, що розходяться від кинутого у неї каменя.

Віталій Онисимович Коробов, бригадир цеху деревообробки, зміряв поглядом чоловіків, які зібралися навколо нього. Не кажучи ні слова, він злегка мотнув головою, вказуючи напрямком руху, і майже одночасно підкріпив своє німе розпорядження жестом лівої руки. Потенційні табірні столяри та теслярі так само мовчки дружно попрямували за своїм керівником.

Столярна майстерня займала приблизно половину площі досить великої будівлі деревообробного цеху. В ній було відносно тепло. Різко пахло деревною смолою. Тут знаходилися десятка два верстаків, склад необробленого дерева, дощок і брусків, полиці з інструментами. Дещо особняком стояли електрична циркулярна пилка та стругальний станок. Приблизно за половиною верстаків розмірено працювали люди. Вони пиляли, стругали, свердлили, забивали цвяхи... Все це створювало якусь особливу атмосферу єднання людини з природою, яка вселяла, всупереч усьому, почуття впевненості у завтрашньому дні.

– Ну що ж, мужики, – по-свійськи звернувся Віталій Онисимович до бажаючих скласти іспит, – ваше завдання – змайструвати ось таку табуретку.

Він показав рукою на меблеву приналежність, котра скромно стояла на підлозі, потім узяв її в руки, покрутив, по-різному перевертаючи та періодично то тут, то там ударяючи долонею. Задоволений якістю зразка, бригадир поставив його на найближчий верстак і знову звернувся до ув'язнених:

– Можете брати будь-які заготовки, будь-які інструменти з полиць, крім циркулярки та стругального станка. Вільних верстаків вистачить на всіх. Зняття мірок із табуретки і час – без обмежень. Але один одному не допомагати й не підказувати! Табурет кожен повинен зробити самостійно! Приступайте! – скомандував Коробов, махнувши рукою, і попрямував до свого робочого місця біля стругального верстата: на час випробувань він не збирався бити байдики.

Передбачаючи такий розвиток подій, Петро одразу прилаштувався хвостом до дяді Льоні Крикова, свого друга та професійного столяра. Той насамперед підійшов до полиць, знайшов там метр, невеликий шматок картону й олівець, поклав усе це до кишені. Те саме зробив і його "послідовник".

Коли старший товариш попрямував до табурета-зразка, Петя вдав, що шукає ще якийсь інструмент. Він боявся взяти щось невпопад, чим міг би видати своє незнання. Але й ходити по п'ятах дяді Льоні було небезпечно, оскільки Коробов поміж ділом періодично окидав поглядом підопічних.

Серед складених у великій шухляді вимірювальних інструментів на очі попалася рулетка, кінець якої запрошувально стирчав із корпусу. Петро машинально взявся за нього, і той висунувся ще трохи, показуючи чітко розкреслені лінії поділу.

«Та це ж майже те саме, що й метр», – подумав молодик.

Колись він користувався рулеткою та знав, що нею, як і метром, можна щось міряти; та й за габаритами вона цілком поміститься в кишеню, а значить, не заважатиме при роботі.

Хлопець із виглядом знавця трохи витягнув стрічку з корпусу, потім засунув її назад, насупив брови, а далі невимушеним рухом поклав рулетку до кишені.

Тим часом дядя Льоня знімав розміри з прототипу, акуратно малюючи на картонці ескізи окремих деталей і записуючи по різні боки від малюнків цифри та якісь умовні позначення. Ще один із тих, хто проходив випробування, робив щось подібне, перебуваючи зі зворотного боку від верстака, на котрому стояла табуретка.

Петя теж підійшов ближче до зразка табурета й узявся з деякої відстані розглядати його, ніби не бажаючи заважати колегам робити заміри. Він то нагинався, намагаючись роздивитись нижню частину виробу, то по-гусячому витягав шию, уважно вивчаючи вид зверху. Насправді хлопець силився зрозуміти, що і як треба вимірювати, а головне – що означають цифри та умовні позначення, які записують столяри.

На щастя, місце навпроти дяді Льоні незабаром звільнилося й Петро відразу ж його зайняв. Він почав за підглянутим алгоритмом орудувати рулеткою, вправно проводячи обміри, а згодом скрупульозно замальовуючи та записуючи розміри деталей. Хлопець також відмічав місця отворів і з'єднань, на ходу пробуючи прораховувати й послідовність своїх дій.

– Намагайся вибирати дерево без сучків, – ледве чутно промовив колишній співвагонник, коли голови друзів у процесі вимірювань одночасно наблизилися до табурета, – роби, як я, і не поспішай. Якщо деталь не виходить – краще виготовляй нову, але так, щоб усе було якісно.

– Зрозумів, – так само тихо відповів Петя, записуючи на картонці чергові цифри.

Закінчивши з ескізами, Криков узявся за вибір матеріалу. Він по черзі підходив до складених штабелями брусків і дощок, заміряв їх із торців, та, за відповідних розмірів, починав перебирати, відкладаючи найпридатніші.

Петро лише трохи затримався біля зразка табуретки, і невдовзі теж подався до заготовок матеріалу. Він не знав, що тут робити. А тому вирішив цього разу точно копіювати рухи дяді Льоні. Із серйозним виглядом молодик узяв брусок двома руками, прискіпливо оглянув його на наявність сучків, а потім підніс торцем до очей.

Прикривши одне око, хлопець глянув на брусок із цього ракурсу, та з подивом виявив, що він зовсім не такий рівний, як здавався на перший погляд.

– Так ось для чого вони дивляться на торець! – зрозумів Петя, і вже з розумінням мети продовжив процес.

Довго перебираючи бруски й дошки, хлопець все-таки зміг знайти майже позбавлені сучків та рівні заготовки. Він розмістив їх біля верстака, котрий знаходився по сусідству з робочим місцем дяді Льоні. Тепер необхідно було зробити найскладніше...

Через деякий час Віталій Онисимович захопився своєю роботою за стругальним станком і, таким чином, суттєво послабив контроль за діями чоловіків, які склали іспит. Цим не преминув скористатися Петро, який тепер сміливіше спостерігав за діями Крикова й інших колег. Він безсоромно наслідував професіоналів, повторював за ними їхні дії та рухи, намагаючись працювати так само, як вони. Здавалося б, таким же чином пиляв, стругав, довбав... Втім виходило це у нього зі змінним успіхом і здебільшого істотно гірше.

По-перше, деякі інструменти він бачив уперше в житті. Руки, що не мали навичок, раз у раз не розраховували силу або відстань, промахувалися мимо цілі й допускали брак. В таких випадках Петро слідував пораді друга і, не шкодуючи, переробляв деталь заново, знову й знову намагаючись досягти прийнятної якості. І сам юнак, і його вкриті синцями та подряпинами, руки вперто намагалися на ходу навчитися новому для них ремеслу.

По-друге, як не намагався дядя Льоня працювати повільно, йому не вдавалося розтягнути процес настільки, щоб за ним встигав Петя, який періодично зіпсовував деякі заготовки. Вийшло так, що майстер уже зібрав свою табуретку, а хлопець був іще тільки на півдорозі до цього.

Відчуваючи, що без його порад Петрові буде нелегко завершити роботу, Криков із подвоєною ретельністю взявся

шкурити готовий виріб, зачищаючи його до такого стану, коли поверхня вже мало не блищала.

А коли під час роботи стругального верстата майстерно наповнював виючий звук електродвигуна, друзі встигали перекинутися деякими фразами, що істотно допомагало Петі в освоєнні нової для нього професії.

Через три години всі потенційні столярі здали Коробову свої роботи. Довелося це зробити й дяді Льоні, оскільки подальше "вилузування" його ідеального табурета ставало недоречним та могло викликати підозри. І тільки Петро наполегливо продовжував удосконалювати своє дітище. На щастя, більшість деталей на той час були вже готові. Втім залишалося ще підігнати їх одну до одної, зібрати до купи й відшліфувати.

Віталій Онисимович для об'єктивності оцінки щойно зроблених табуреток зібрав цілий консиліум із колег, які трудилися у столярці. Виріб дяді Льоні одногосно був визнаний найкращим, а сам Криков удостоївся честі бути запрошеним на роботу до місцевої бригади столярів. А ось Іваневич та ще п'ятеро претендентів не пройшли випробування: їхні вироби розвалилися під навантаженням і були забраковані як непридатні для використання.

– Товариші, ви можете йти до своїх бараків, – запропонував Коробов ув'язненим, котрі чекали подальших вказівок. – Результати ми оформимо протоколом і передамо керівництву.

Як втішені успішним закінченням іспиту, так і засмучені провалом, люди одяглися та рушили до виходу.

– А Вам скільки ще потрібно часу? – посміхаючись, запитав Петю бригадир деревообробного цеху.

– Думаю, за пів години впораюся, – обнадіяв професіоналів молодик.

– Ну що ж, займайтеся! – хихикнув Коробов та прослідував до свого робочого місця.

Незважаючи на підозрілий смішок бригадира, Петро, який не зважався без бою, спробував подивитися на ситуацію з іншого боку.

«Все одно я витратив на виготовлення табуретки набагато більше часу, ніж інші, а тому за швидкістю я, як не крути, найгірший, – констатував факт хлопець. – Так постараюся хоча б максимально підкреслити якість мого виробу».

Доведення й оздоблення зайняли у Петра хвилин сорок. Тільки коли подальше шліфування стало погіршувати зовнішній вигляд табурета, молодик відклав наждачку в сторону.

– Віталію Онисимовичу, у мене все готове! – повідомив він про закінчення своєї роботи.

Те, що цей молодик запам'ятав, як його звать, і шанобливо назвав на ім'я й по-батькові, потішило самолюбство бригадира.

– Хлопці, – покликав він колег, – ану, давайте проінспектуємо останнього, найповільнішого працівника; може, у нього сосна перетворилася на чорне дерево?!

Столяри посміхнулися, знехотя наблизилися до свого начальника, а потім всі разом підійшли до Петі.

– Ну й довго ж ти мучив цю табуретку, – підначив хлопця Коробов, узявши виріб за ніжку та розглядаючи з різних боків.

Опісля він поставив плід Петрової праці на підлогу, натиснув на нього в кількох місцях і під усіякими кутами. Зрештою сів верхи й посовався туди-сюди.

– Звичайно, чикався цей хлопець із табуреткою надто довго, – вголос розмірковував майстер, – явно недостатньо у нього навичок. Проте з іншого боку, результат навіть дуже непоганий.

– Та чого там, гарний табурет, – пролунав із натовпу окаючий голос. – А що довго – так і Москва не відразу будувалася!

– Якби ми з такою швидкістю працювали, – давно б пішли по світу з торбою, – заперечив Віталій Онисимович.

– Так зовсім же ще зелений хлопчина, – знову включився в обговорення шанувальник округлих голосних, – досвіду обмаль. Напевно, до табору прямо з навчання потрапив.

Так і не прийнявши з приводу Петра остаточного рішення, Коробов із табуретом у руках попрямував до кутка майстерні, де один біля одного знаходилися щойно виготовлені вироби. Коли всі вони опинилися в одному ряду, оцінювачу, ясна річ, захотілося їх порівняти. Яке ж було його здивування, коли він виявив, що Петіна табуретка, мабуть, одна з найкращих. Це і схилило чашу терезів у бік позитивного рішення.

– Ну що ж, мені здається, що цей молодик із часом наб'є руку та зможе успішно столярничати. Як ви думаєте? – звернувся Віталій Онисимович до членів своєї бригади.

– Буде з нього толк, – відізався Резо, перекручуючи слова своїм кавказьким акцентом. – Я дивився, як він працює: старанний хлопець.

– Як прізвище? – запитав Коробов, беручи олівець, щоб записати результат іспиту до відомості.

– Шабля! – бадьоро відрапортував Петро.

– Українець? – уточнив Віталій Онисимович і, не чекаючи відповіді, сам же підвів межу своїм міркуванням: – Українці

працьовиті, й руки ростуть, звідки треба; нехай займається, – відтак майстер доброзичливо глянув на Петю. – Будеш столярничати! – завершив він.

– Дякую, – тільки й зміг сказати зраділий молодик.

– Іди вже, відпочивай! – усміхаючись, підбадьорив його Коробов, а потім злегка потріпав хлопця по плечу.

Експропріація зерна

1933 рік, лютий. Томаківка.

У складі продзагону, який чомусь називали буксирною бригадою, було 10 чоловік, включно зі школярами. Керівник цієї групи Степан Сайко та її комісар Іван Мордін хизувалися в шкірянках. У першого через плече бовталася гвинтівка, а у другого на ремені висіла велика кобура з наганом. Решта ж активістів представляли в основному комітет бідноти. Вони були одягнені, хто на що здався. Зброї у них не було; замість неї ці члени продзагону носили щупи – довгі, заточені з одного кінця, сталеві прутки з ручкою.

Осередком заходу була підвода, котра слугувала і засобом пересування членів буксирної бригади, і транспортним засобом для перевезення конфіскованого добра.

Коли Петрик із Марійкою вийшли на вулицю, вони побачили підводу неподалік.

– По місцях! – кинув клич Сайко. – Їдемо до Хижняків! Пора розворушити це куркульське гніздо!

Чоловіки й підлітки залізли на підводу, після чого кінь розміреним кроком потягнув свій вантаж по дорозі. Під стукіт коліс Петя почав продумувати майбутній захід.

«Треба вести себе гідно, адже я буду представляти радянську владу, – розмірковував хлопчик, – і в той же час необхідно всіляко допомагати продзагонівцям, не осоромити високе звання піонера».

У його думках поставали яскраві картини, на яких пузаті нахабні куркулі, що нібито зійшли з кумачевих плакатів, без діла лежать на печі, насолоджуючись ситим життям. Поруч виникали й експлуатовані цими класовими ворогами бідні жінки, котрі їм прислужують. Уява малювала також добре замасковані величезні склади із зерном, стада корів і свиней.

«І що ж я повинен робити? – раптом виникло у підлітка логічне запитання. – Обшукувати приміщення, чи щось говорити?»

Петя спробував уявити процедуру вилучення зерна: як буксирна бригада зайде в будинок, як зажадає від куркулів, аби ті здали збіжжя у засіки Батьківщини, як буде виявляти приховане. Втім скільки він не старався – ніяк не міг знайти нормальних, людських, цивілізованих способів це зробити: весь час виходило якесь грубе, насильницьке дійство. І вже поготів хлопчик не бачив свого з Марійкою місця в заході.

«Нехай, нічого винаходити велосипед! – обсмикнув сам себе хлопчина. – Врешті-решт, на те і є старші товариші, щоб знати, яким чином потрібно діяти».

Він подивився на одягнених у напіввійськову форму, рішуче налаштованих керівників продзагону й заспокоївся:

«На місці все проясниться; треба просто довіритися досвіду цих людей», – розсудив піонер.

Їхати довелося довго, оскільки садиба Хижняків знаходилася на далекій околиці селища. Петя рідко бував у цій частині населеного пункту, а тому з цікавістю розглядав округу. В міру просування підводи все більше стало траплятися бідних хатинок під солом'яною стріхою і дворів, зовсім не обгороджених парканами. Нарешті виїхали на вулицю, де жили Хижняки. Як не озирався Петрик по сторонах, у цій забутій Богом частині селища на очі йому попався лише один мужик. Атмосфера периферійності та якоїсь затурканості непомітно накрила все навколо.

– А ось і будинок нашого куркуля! – радісно сповістив членів групи її керівник, показуючи рукою на кінцевий пункт подорожі.

– Тпррру! – дав конюх команду коневі, й той потихеньку пригальмував.

Продзагонівці почали буденно один за одним зістрибувати з підводи, а піонери, не знаючи, що їм робити, продовжували витріщатися на вказаний Сайком двір. Зовні він був охайнішим у порівнянні з сусідніми, але багатством вочевидь не виблискував.

«Огорожа точно така ж, як у нас, і хатинка дуже схожа на батьківську, тільки трохи менша», – відзначив про себе Петя.

На око зовнішній вигляд садиби свідчив про середній достаток мешканців, і це якось не в'язалось із загальноприйнятим уявленням про куркульське господарство. Проте логічно завершити свої роздуми з цього приводу зараз хлопчині не судилося.

– А вам що, особливе запрошення потрібне?! – вибухнув лайкою Стеблецов, викочуючи наліті кров'ю бичачі очі на підлітків. – Ану, швидко за роботу!

Хлопчик і дівчинка зістрибнули на злегка прихоплену морозцем землю. Будучи невпевненими у своїх подальших діях, вони прослідували на подвір'я за іншими членами групи.

Антоне! Кириле! – рикнув Мордін двом рядовим продзагонівцям. – Поширяйте щупами в саду та на городі, а ми поки побалакаємо з самими куркулями й оглянемо будівлі.

Ті кинулися до саду і стали то тут, то там встромляти щупи в землю. А комісар приєднався до Стеблецова, який щосили бив кулаком по вхідних дверях.

– Відкривай! Прийшла розплата за ваші куркульські гріхи! – Іван Мордін кілька разів стукнув ручкою нагана по лутці вікна, від чого скло жалібно забряжчало.

Через десяток секунд двері зі скрипом відчинилися.

– В чому справа? – запитав розгублений господар, переводячи погляд із озброєних керівників загону на якихось збайдужілого вигляду рядових комнезамівців, а потім на переляканих піонерів.

– Хлібозаготівля, – уривчасто сказав Сайко, – вилучаємо зерно, передбачене до задачі державним планом.

– Побійся Бога, Степане! Нічогосінько вже не залишилося! – благав Валерій Хижняк, перегороджуючи своєю фігурою вхід. – Адже втретє забираєте! Діти голодують!

У запалі він хотів було вимагати документи на обшук, однак вчасно схаменувся, згадавши попередні свої суперечки з продзагонівцями: коли чоловік спробував опиратися їм уперше, то просто дістав по морді, а останнє відвідування ледь не закінчилося арештом.

– Відійди, куркулю! – кризь зуби процідив Мордін, спопеляючи Хижняка повним ненависті поглядом та направляючи на нього наган.

Господарю хатини нічого не лишалося, як тільки звільнити прохід.

Керівник буксирної бригади Сайко рішуче переступив поріг і відразу ж, не звертаючи уваги на охоплених жахом домашніх, взявся заглядати в скриню, стіл і шафу, нишпорити по кутках, простукувати підлогу та стіни. Його приклад наслідували комісар, Стеблецов і ще двоє активістів-комнезамівців. Останні потягли за собою всередину хати також Петрика з Марійкою, котрі стали біля входу, злякано спостерігаючи за тим, що діється.

Метушіння розбудило спляче в колисці немовля, й воно почало кричати. Щоб його заспокоїти, старша сестричка років восьми підійшла до ліжечка та сунула в рот братику складену у вигляді

соски ганчірку з якимось вмістом. Той трохи зменшив інтенсивність ридань.

Через декілька хвилин продзагонівцям довелося визнати, що пошуки не дають результатів. Розлючений цим, Сайко раптом різко зупинився і хряпнув кулаком по столу.

– Краще самі покажіть, де ховаєте зерно! – з якоюсь холодною люттю прошипів керівник буксирної бригади, в упор дивлячись на дружину Хижняка Ганну.

Хата небагатого селянина (1930-і роки)

– Господь з вами! Ви ж самі забрали все під мітлу, – заплакала жінка, а затим, різко розвернувшись до прибульців, заголосила: – Яке зерно? Подивіться на нас – одна шкіра й кістки! Та скільки ж можна знущатися над людьми?! Та що ж ми вам зробили?! Нікого не чіпаємо, а все одно винні!

«Дзень!» – пролунав раптом звук, спричинений падінням та розбиттям посуду.

Це комісар Мордін в серцях змахнув зі столу глечик з водою, який там стояв. Осколки розлетілися по підлозі; брызки розповсюдилися на всі боки.

Ця подія, напевно, послужила для домочадців сигналом до вивільнення затиснутих страхом емоцій. Як за командою заплакали всі четверо дітей і бабуся, котрі перебували вдома. Остання почала молитися та взивати до продзагонівців:

– Побійтеся Бога! Ніколи такого не було, щоб останній шматок хліба віднімати! Та невже ж у вас серця нема?!

– Дядьку, у нас немає зерна! – заскиглив малюк років шести, ховаючись за спідницею матері.

– Заткніться, куркульське поріддя! – вибухнув Сайко, з силою штовхаючи стілець, який випадково опинився поруч.

Той повалився на бік, але у відповідь колективний плач лише посилювався.

Відкрилися вхідні двері. На порозі з'явилися Антон із Кирилом. Керівник загону і його комісар одразу ж запитально подивилися на них.

– Знайшли? – з надією спитав Сайко.

– Нічого, – винувато відповів Кирило, розводячи руками й потихеньку проходячи всередину кімнати.

– Так якого біса ви сюди прийшли?! Продовжуйте шукати! – наказав Іван Мордін, вказуючи своїм підручним пальцем на двері.

Ті поспішно ретировалися, а керівники продзагону, нібито підхльоснуті черговою невдачею, взяли з подвоєною енергією перевертати все в будинку догори дригом. Охоплені жахом, Петя з Марійкою втиснулися у стіну. Вони перебували в такому стані, що й самі готові були у будь-який момент розплакатися.

Тим часом Сайко, який розходився не на жарт, у розпачі схопив стілець і, ставши на нього, почав нишпорити руками по верхній площині пічки. Раптом його обличчя розпливлося в злорадній усмішці.

– Є! – вигукнув він, дістаючи невеликий глечик.

У голови буксирної бригади рука була набита: він відразу ж відчув, що посудина не порожня. Коли знахідка опинилася на столі, Степан зазирнув усередину і побачив там квасоллю. Звіряче захоплення відбилося в його очах.

– Усі сюди! – заволав він. – Іване, пиши акт вилучення! Костю, неси мішок! Піонери, будете понятими!

– Не губи! Залиш хоч це! – благала господиня будинку, кидаючись у ноги керівникові та плачучи навзрид. – Більше у нас нічого їсти!

– Геть, куркульня! – відштовхнув її Сайко і жінка впала додолу. – Закінчився ваш час! Тепер наша взяла! Ми вас знищимо як клас!

Ганна, лежачи на підлозі, схлипувала, періодично судорожно здригаючись усім тілом. По щоках Валерія Хижняка прокотилися дві великі краплі. Всі інші члени сім'ї теж плакали.

Не витримав такого видовища й Петя. Сльози бризнули у нього з очей. Не звертаючи уваги на команди та окрики членів буксирної бригади, він стрімголов кинувся на вулицю.

Продзагін забирає зерно

Підліток біг і біг, періодично витираючи рукавом зарюмсані очі та щоки. Він не розумів, куди й навіщо біжить, не відчував втоми, не сприймав навколишнього світу. Якась незнайома досі спустошеність охопила все його ество.

Отямився хлопчина тільки вдома. Він лежав на своєму ліжку і машинально продовжував витирати сльози, що лилися з очей.

«Це неправильно! Так не повинно бути!» – нарешті оформилася в мозку єдина думка, котра затулила все інше.

Петя ще довго лежав на самоті, силкуючись хоч якось розібратись у своїх суперечливих почуттях. Проте ці спроби щоразу закінчувалися тупиком. І тільки через годину він мало-помалу почав відходити від стресу.

«Більше ніколи не піду з продзагонівцями!» – дав собі слово піонер, засинаючи.

Підготовка до пішого переходу в табір

1941 рік, грудень. Тавдинський приймальник-розподільник.

Начальник обліково-розподільчого відділу Тавдинського приймальника-розподільника постукав у двері, потім несміливо прочинив їх і заглянув усередину.

– Дозвольте? – запитав він у начальника цієї установи, який сидів за столом.

– Заходьте. Що у вас?

– Бажаю здоров'я! Я з приводу Вашого доручення про комплектацію групи ув'язнених для відправки в табірне відділення "і"/6. На жаль, у розподільчому пункті залишилися здебільшого ув'язнені, котрі не пройшли карантину, а їх спрямування до табору суперечить інструкції.

Обличчя начальника Тавдинського приймальника-розподільника стало набувати багряного відтінку. Він непримиренно глянув на підлеглого, а відтак уривчасто промовив:

– Та облиште Ви посилатися на циркуляри! Зараз у нас таке становище, що з десяти циркулярів реально можемо виконати один-два! Тому треба виконувати найважливіший із них – забезпечувати виконання плану поставок продукції на фронт!

Досвідчений НКВС-івець зміряв поглядом відвідувача і, відзначивши його переляканий вигляд, вже трохи спокійніше додав:

– Під мою відповідальність відберіть зі складу карантину 100 найміцніших ув'язнених та терміново спрямовуйте їх у табірне відділення "і"/6. Ви ж знаєте, що там справжня катастрофа з робочою силою! План летить до біса! А від постачання цього табору залежить ефективна робота всього Севураллагу!

На практиці виявилось, що відібрати з новобранців сотню відносно міцних не так просто. Тому довелося долучити до групи й частину худих, зовсім виснажених, хоча на вигляд ще досить бадьорих зеків. На вечірній повірці Петро дізнався, що його включено до складу ста осіб, направлених у розпорядження начальника табору "і"/6 Попенкова. Вирушати до місця призначення група повинна була вранці. Надійшла команда всім учасникам етапу приготуватися до пішого переходу на відстань 20 кілометрів. Із цією метою ув'язненим видали продовольчі пайки, а охороні, крім того, – й патрони.

З вечора Петя зібрав усе, що в нього було, старанно помістив пожитки у мішок. При цьому він спочатку розмістив наявне "добро" на нарах, упорядкувавши речі та продукти за ступенем корисності в

дорозі, а згодом уклав їх з таким розрахунком, щоб найнеобхідніше знаходилося зверху мішка.

Скомандували відбій. Петро розумів, що треба добре виспатися перед дорогою, втім сон ніяк не приходив. Хвилювання, викликане невідомістю, усвідомлення того, що від завтрашнього дня, від того, куди він потрапить, залежить його доля, а може й саме життя, позбавляли спокою, не давали змоги розслабитися.

Приблизно пів години хлопець провів у напруженому, натягнутому стані. Стало зрозуміло, що просто так заснути не вдасться: потрібно застосовувати відволікаючий маневр, котрий спрямує думки в зовсім інше русло.

Раніше Петя вже випробовував різні способи обману збудженого розуму. Найефективнішими для засинання були спогади про батьківську хату та про чудесні порятунки. Цього разу він обрав останній спосіб. Свого часу, аналізуючи механізми впливу такого роду спогадів на емоційний стан, Петро дійшов висновку: в їх основі лежить заспокійлива підсвідома теза про те, що якщо він щасливо пройшов такі кола пекла, гірших за які просто нічого не може бути, то вже мілкі дрібнички типу недоїдання, холоду або непомірної праці його і поготів не зламають.

Ув'язнений постарався розслабити всі м'язи, заплющив очі, глибоко вдихнув. Проте було холоднувато й довелося щільніше закутатись у ковдру. Захотілося зігрітися, а думка сама собою метнулася в серпневу південноукраїнську спеку 1941 року... Тоді нещадно пекло сонце, щедро розтрачуючи свою невгамовну енергію під завісу літа. Петі стало ніби якось тепліше, і він заснув.

Голодне загострення хвороби Колі

1933 рік, лютий. Томаківка.

Закінчувалася зима 1932-33 року. Петрик повернувся зі школи голодним і відразу ж кинувся до пічки. Він понишпорив по каструлях, проте, так і не знайшовши нічого їстівного, досадливо повернувся до вхідних дверей, перевзувся в домашні капці та почав роздягатися.

– Бабусю, поїсти нічого немає?! – крикнув пацан про всяк випадок, вішаючи тілогрійку на гачок, хоча й без особливої надії на позитивну відповідь.

Петя знав, що обмежені продовольчі запаси змусили сім'ю перейти на дворазове харчування. Але чим чорт не жартує, коли Бог спить?

Хлопчик прислухався, сподіваючись почути голос бабусі, однак відповіді не було зовсім.

«Мабуть, пішла до П'яткінші», – вирішив підліток і притулився спиною до груби, бажаючи прогріти змерзле тіло.

Груба була ледве нагріта, тож дождити хоч якоїсь подобии тепла для тіла довелося довго. Очікування без діла швидко набридло, а тому Петя вирішив вчинити раціональніше та поєднати одразу два задоволення. Він шмигнув у спальню, схопив там табуретку з книгою, що на ній лежала, й одразу ж повернувся до пічки, не встигнувши розгубити дорогоцінного тепла.

Пристававши сидіння впритул до шорсткої поверхні, яка випромінювала приємні, ледь відчутні зігріваючі хвилі, хлопчик кінчиками пальців акуратно притримав закладку і дбайливо відкрив жадану книгу. У той самий момент, коли очі торкнулися тексту, оточення цілковито відсунулося на задній план.

Не тільки свідомість, але, здавалося, й усе єство молодій людини поринуло в перипетії роману Рафаелло Джованьйолі. З надзвичайною барвистістю перед поглядом Петра проносилися криваві битви гладіаторів із римлянами. Сильний і талановитий, розумний і хитрий, чесний і вірний Спартак дивував своїми нестандартними, але рішучими й ефективними діями. Хлопчик уявляв себе у найближчому оточенні Спартака так, ніби сам воює пліч-о-пліч із відданими друзями полководця Кріксом та Арторіксом. Він страждав, не в змозі попередити свого кумира про підлість і підступність Евтібіди, радів його перемогам та тяжко переживав поразки.

– Якби я був поряд, цього провалу не сталося б! – із безкомпромісною самовпевненістю підлітка пробурмотів Петрик.

Потім закрив книгу, і вже без Джованьйолі, самотійно став додумувати сюжет, заводячи його у фантазмагоричні лабіринти своєї уяви, настільки ж яскраві та самобутні, наскільки й подитячому наївні.

Слід зазначити, що головною відмінністю художніх фантазій школяра завжди був щасливий кінець, який досягався насамперед завдяки його, Петра, своєчасним та результативним діям.

Дійшовши до хепі-енду в своїй інтерпретації сюжету, хлопчик на деякий час приходив у розгубленість, оскільки радість за улюблених героїв входила у протиріччя з бажанням насолодитися емоціями в процесі подальшого читання роману. Після нетривалих

вагань увага підлітка знову переключалася на книгу, котра заново повертала його до вихідного пункту фантазій. Тепер можна було порівнювати думки великого письменника зі власними. Втім відокремити перші від других вдавалося не завжди. Та Петя до цього особливо й не прагнув...

Звук вхідних дверей, що відкриваються, відволік хлопчика від читання. Почувся шум у коридорі. Зрештою на порозі з'явилася мати. Вигляд у неї був якийсь розбитий; на блідому обличчі вирізнялися великі заплакані очі.

– Що трапилося, матусю? – Петя підбіг до Марії, різко схопив її за руку. Передчуття чогось страшного й непоправного огидною сверблячою грудкою поповзло по хребту, надокучливо переміщаючись зверху вниз.

– Колі стало гірше. Лікарі сказали, що туберкульоз перейшов у гостру стадію, – Марія розридалася, потім зірвала з голови хустку та почала втирати нею сльози, марно намагаючись заспокоїтися. – Кажуть, організм ослаб у зв'язку з недоїданням, – уривчасто промовила вона в момент часткового затишшя, а після знову зірвалася на ще більші ридання.

Кров прилила до обличчя Петра, він відчув, як раптом стало жарко, а згодом краплини поту проступили на лобі.

– Як Коля почувається? – по-дорослому розважливо спитав Петрик.

– Погано. Кашляє з кров'ю, і температура висока, – мати постаралася взяти себе в руки, проте зробити це їй не вдалося.

У голові Марії постійно крутилася остання фраза головного лікаря: «Якщо не станеться дива – ми навряд чи зможемо його врятувати». Це було нечесно по відношенню до неї – забирати найрідніших людей саме тоді, коли вона до них так сильно прив'язалася, коли роки спільного життя переростали в любов, а наполегливі зусилля давали надію на благополуччя та стабільність.

«Чому Бог забрав у мене мою улюблену молодшу сестричку Марфу, в яку я вклала всю свою душу? Чому він хоче зараз забрати й Колю?! За що?! – думки Марії металися, не знаходячи виходу, переходячи в емоції образи та жалості. – Адже все йшло так добре: Коліна хвороба майже відступила; за останні роки її, вважай, не було помітно... І раптом такий удар!»

Жінка не в силах була впоратися з бурхливим вихором пристрастей. Глибоко віруюча, вона не дозволяла собі навіть думати про можливу несправедливість діянь Господа. У той же час і знайти прийнятне виправдання тому, що відбувається, теж не могла. В

глибині душі Марія знала, що її питання так і не отримають відповіді. Спустошена, вона сіла на стілець та тихо заплакала.

– Я схожу провідати Колю, – твердо повідомив Петя, беручи матір за руку й намагаючись заспокоїти.

– Не смій! – майже істерично закричала та. – Не вистачало ще, щоб і ти заразився! – Марія стала переривчасто схлипувати, а потім знову заридала.

– Мамо, лягай, тобі треба відпочити, – підліток наполегливо потягнув матір за руку.

Він знав: такі напади не приводять ні до чого доброго. При цьому найкраще, що можна зробити, це вкласти маму в ліжко.

Марія й сама усвідомлювала, що її нерви на межі. Вона слухняно встала зі стільця і прилягла на кушетці. За хвилину Петя прибіг зі склянкою, з якої надходив сильний запах валеріанки. Жінка випила ліки та спробувала заспокоїтись. Знесилений організм деякий час ще тіпався, втім незабаром скорився потрібній дозі заспокійливого і здався.

Поки зі спальні долинали схлипи матері, Петрик чуйно вловлював динаміку її стану. Нарешті, зрозумівши, що нині обійшлося без ускладнень і мати заснула, хлопчик узявся обмірковувати ситуацію.

Хоча нічого страшного мама не говорила, недобре відчуття охопило Петра. Звиклий до періодичного профілактичного лікування брата, він і цього разу спочатку буденно поставився до його перебування в лікарні. Однак тепер хлопчина почав підозрювати, що справи у брата гірші, ніж зазвичай. Свідченням тому були й ридання матері, і якась безвихідь у її очах, а ще Колін кашель із кров'ю, чого раніше ніколи не було. Мабуть, уперше в житті Петя усвідомив, що братові загрожує серйозна небезпека. Спочатку стало страшнувато, але згодом якась внутрішня сила висунулася зсередини та спонукала до рішучих дій.

«Колю треба рятувати! Найперше – хоча б як слід нагодувати!» – твердо розсудив він.

Хлопчик підійшов до коробки, в котрій знаходився хліб, дістав шматок, що лежав на дні, та відрізав від нього більше половини. Загорнувши краєць у обривок газети, він засунув його в кишеню тілогрійки. Потім одягнувся й пішов до комірчини.

Відтягнувши від стіни полицю, яка на ній висіла, хлопчина зняв із цвяха ключ, захований у стіновому заглибленні за брусом. Далі він наблизився до дерев'яної скрині, підняв замок і завмер у нерішучості.

За неписаним сімейним законом доступ до скрині був дозволений лише батькові. Навіть мати ніколи не торкалася його. Це було табу, вистраждане й закріплене ще у 1921 році. Тоді, під час страшного голоду, тільки залізна рука Данила, котрий повісив на скрині з салом та борошном величезний замок, врятувала сім'ю від голодної смерті. Чоловік вів домашнє господарство за засвоєними з дитинства принципами бухгалтерського обліку, які пройняли його єство до мозку кісток. Саме ці принципи змушували Данила під час голоду, незалежно від ситуації, видавати точно вивірену, щодня однакову кількість продуктів для підтримки нехай і голодного, але все ж таки життя всіх членів сім'ї.

І дружина, й теща пам'ятали той драматичний момент їхнього буття і були вдячні Данилові за виявлену твердість. Діти теж знали цю історію, приймали заведені в сім'ї правила та дотримувалися їх. До сьогодні Петро ніколи навіть не заглядав у скриню, хоч і здогадувався, що в ній знаходиться. Кілька років тому він випадково побачив місце зберігання ключа, втім жодного разу ним не користувався й нікому не говорив про своє знання. Але тепер, у ситуації, коли здоров'я брата було в небезпеці, хлопчик вирішив, що ситуація потребує рішучих дій, і взяв ініціативу на себе. Він різко повернув ключ у замку – всередині щось уривчасто клацнуло й дужка відійшла від основи.

Хлопець обережно підняв кришку. Дно скрині було вистелене товстим шаром крупно помеленої солі. У центрі знаходився неповний мішок із кукурудзяним борошном, а по кутках – чотири пірамідки темно-коричневого від старості сала, котре недобре смерділо. До мішка було приставлено картонку з написом: "Кукурудзяне борошно. Витрата 1 літр на день". Біля мішка стояла літрова банка, стінки якої покривав тонкий шар прилиплоного борошна. Картонки лежали й біля кожної купки сала. "Березень", "Квітень", "Травень" – сповіщали заголовки, що відносилися до трьох майже однакових стопок цього продукту. Нижче на всіх трьох табличках красувалися ідентичні рядки: "Витрата 140 грамів на день". Найбільше сала лежало у правому ближньому кутку. "НЕДОТОРКАНИЙ ЗАПАС!!! САЛО. 6 кг 270 г", – великими, каліграфічно виведеними червоними літерами було написано на картонці, котра лежала зверху цієї пірамідки зі шматків сала.

Рішучим рухом Петя прибрав картонку з найбільшої купки. Із покладених один на одного шматків він вибрав найсвітліший, відрізав від нього ножем пристойну смужку та приєднав її до хліба, який знаходився в кишені. Опісля макнув оголену сальну поверхню шматка, що залишився, у сіль. Акуратно розмістивши сало на

колишньому місці, підліток поклав картонку на стопку і закрив скриню.

Провал під лід

1941 рік, грудень. Лісиста місцевість біля Тавди.

Колона йшла у невідомість, йшла крізь хуртовину в майже 30-градусний мороз. Ще напередодні стовпчик термометра не опускався нижче мінус п'яти, а два дні тому була навіть відлига. Але уральська погода непередбачувана. І тепер ледь одягнений в осінні лахміття натовп знесилених, голодних людей пробирається крізь кучугури та зимову холоднечу до своєї мети – табору "і"/6, котрий було визначено для цих ув'язнених як нове місце відбуття покарання.

Петро рухався у голові колони. Саме тут знаходилися найміцніші зеки, здатні, за задумом НКВС-ників, торувати шлях іншим. Періодично склад тих, хто йшов на вістрі ланцюжка, змінювався: це давало можливість відпочивати втомленому авангарду і, таким чином, непогано тримати темп.

Судячи з усього, похід наближався до свого екватора, коли на шляху показалася ріка. Здалеку вона виглядала як широка біла стрічка, загублена у лісі прекрасною дівчиною, та так і залишена тут назавжди.

– Третій і четвертий – в голову колони, перший та другий – ставайте дев'ятим і десятим! – скомандував молодший лейтенант держбезпеки, який керував етапом.

Петя якраз і був третім, а отже, виявився попереду всіх та почав пробивати дорогу тим, хто йшов позаду. За кілька хвилин колона досягла берега й ненадовго зупинилася, примірюючись до перешкоди.

– Приготуватись до форсування річки! – попередив молодший лейтенант. – Йти суворо один за одним; крок управо, крок вліво – вважаються втечею – охорона стріляє без попередження! Кроком руш!

Пішли вперед. Пробираючись крізь замети, першим розштовхуючи сніг, Петро відчував під ногами гладкий і слизький свіжий лід. Кілька разів, послизнувшись, він падав, але такі дрібні неприємності його не бентежили.

Однак приблизно посередині річки дорогу перегордив досить солідний замет, подолати який з наскоку не вдалося.

– Ну, чого стали й дивитися?! Швидко допоможіть переднім! – прикрикнув на зеків військовий, котрий знаходився поблизу голови колони.

Інші охоронці тут же продублювали його команду. У відповідь ув'язнені підтягнулися до снігової перешкоди та дружно взялися за її розчищення, інтенсивно працюючи ногами й руками.

Щоправда, у запалі вони не врахували, що за одну ніч крижана кірка ще не встигла набрати солідної товщини. А відтак через скупчення людей в одному місці лід раптово провалився, і весь авангард опинився у воді. Ув'язнені, які слідували за передовим загonom, одразу ж рвонули геть та зіткнулися з тими, хто йшов позаду. Падаючи, вони теж проломили під собою лід і також потрапили у владу підступної річки. Більш удачливі зеки, що знаходилися далі від ополонки, кинулися врозтіч. Перелякана охорона відкрила пальбу в повітря; військові заходилися несамовито кричати, вимагаючи припинити паніку.

Тим часом крижана каша страшним холодом обпалила тіло Петра з усіх боків. Крики, гвалт, плескіт води, шматки льоду – все це змішалось з божевільною метушнею людей, які борсалися в ополонці посеред цього бедламу.

Серед тих, хто опинився у воді, кілька чоловіків зовсім не вміли плавати. Один із них дуже швидко був захоплений течією і пішов під лід, інші в паніці почали хапатися за людей, котрі знаходилися поруч. Петро потрапив у залізні обійми збожеволілого туркмена, який ніколи в колишньому житті не бачив пристойного водоймища. Разом вони почали йти на дно.

У цій ситуації Петю врятував його досвід у подоланні критичних ситуацій. Справа в тому, що з раннього дитинства він цілими днями пропадав на річці. Разом з іншими пацанами вони влаштовували всілякі ігри та розваги на воді. Лише один хлопець із сусіднього села на прізвисько Щука, сам схожий на щуку, міг обігнати його у змаганнях на швидкість. А в інституті Петро міцно тримає перше місце з плавання.

Доводилося йому раніше і провалюватися під лід, і вибиратися з підступних засмоктуючих дніпровських порогів. Тому фатальний випадок не застав Петра зненацька: молодий чоловік миттєво оцінив ситуацію й почав діяти. Різким рухом обох рук він спробував звільнитися з обіймів туркмена; при цьому одна рука обіймаючого відірвалася від Петрової тілогрійки. Майже одночасно Петя згрупувався, ліг на воду та щосили відштовхнувся ногами від

людини, яка все ще тримала його іншою рукою. Їхні тіла почали розходитися в різні сторони. Відразу після цього Петро на повну силу взявся гребти до кромки льоду, а останні рухи зробив у стилі "батерфляй" із таким розрахунком, щоб корпусом вистрибнути на лід. Все вийшло саме так, як він і розраховував; останнім помахом рук відштовхнувшись від кромки льоду, хлопець, як тюлень, розпластався на крижаному дзеркалі. Ще кілька метрів проповз на животі, боячись проломити крижку кірку. Потім встав, озирнувся і тільки тепер зрозумів трагічність свого становища: надії дійти живим до місця призначення у наскрізь промоклому одязі практично не було. Та й кілометрів шість назад до бази в Тавді по морозу давали лише примарний шанс.

Поки Петро самотужки вибирався з ополонки, паніка і прирасті серед людей, що перебували на льоду, помалу вляглися. Молодший лейтенант дав команду ув'язненим розосередитися по площі, а трьом військовим – швидко принести з лісу невелике повалене дерево, попередньо обламавши зайві гілки. І ось вони вже тягнуть молоду березу до місця трагедії.

Тим часом ще двоє ув'язнених, один із яких не вмів плавати та тримався за іншого, потонули. Декілька людей безуспішно намагалися вибратись на поверхню, хапаючись за кромку криги, проте раз-по-раз зривалися й знову занурювались у воду.

– Подати верхівку дерева потопаючим! – пролунала команда молодшого лейтенанта. Однак військові боялися підходити до місця провалу льоду, відтак в нерішучості зупинилися поодаль.

Петро розумів, що час грає проти нього. Кожна секунда бездіяльності все більше перетворювала тіло на крижину. Неначе здавлюючи кліщами, мороз пронизував і без того змерзлі мокрі члени страшним льодяним холодом. А наступне рішення молодший лейтенант ухвалить лише після завершення операції з порятунку потопаючих. Стрімголов кинувся Петро до військовиків, відібрав у них дерево, став на коліна й поповз із ним до ополонки. Слідуючи трохи ззаду, до нього приєдналися ще троє добровольців з ув'язнених та один дужий солдат. Останній, хоча за званням просто червоноармієць, мабуть, був безстрашним хлопцем і миттю опинився поруч із Петром; удвох вони просували дерево до місця катастрофи.

– Лягайте на лід і тримайте нас за ноги! – крикнув Петро своїм помічникам, підводячи верхівку дерева до ополонки.

Першим за гілки вчепився туркмен, який до того відчайдушно хапався за кромку криги. Рятувальники одразу ж почали чимдуж тягнути дерево на себе. І незабаром туркмен опинився на твердій

поверхні, відповз убік, проте ще довго не міг підвестися. Наступним витягли охоронця, котрий теж потрапив у крижану баню разом із зеками. Протягом іще декількох хвилин справу було зроблено: всі люди, які провалилися під лід, але залишилися живими, були витягнуті з ополонки.

Провал під лід

– Усім вимоклим у воді наказую прискореним маршем в супроводі військових, котрі брали участь у рятувальній операції, слідувати назад до приймальника-розподільника в місті Тавда, – надійшла категорична команда молодшого лейтенанта. – Дорогою не зупинятися. Єдиний ваш шанс на порятунок – постійний інтенсивний рух. Охороні наказую всіх, хто відмовляється або нездатний іти далі, – розстрілювати на місці. По льоду пересуватися ланцюжком, поодиночі. Після досягнення берега, по суші перший кілометр – бігцем. Приступити до виконання!

Тихенько ступаючи по кризі на пристойній відстані один від одного, десятеро нещасних мокрих ув'язнених і військовий в супроводі охорони ланцюжком рушили у зворотний шлях уже протореною дорогою. А дійшовши до берега, за командою сержанта всі побігли. І без того змучені важкою дорогою та боротьбою зі стихією, голодні люди, що перетворювалися на бурульки, з останніх сил намагалися тримати темп. Однак вже за кілька хвилин деякі

почали падати. Спочатку їх підхоплювали й допомагали хоч якось бігти товариші, котрі знаходилися поруч, втім скоро всі абсолютно знесилили та перейшли на крок.

Охоронці намагалися підштовхнути ув'язнених до бігу погрозами, проте невдовзі зрозуміли марність цих заходів. Військові резонно вирішили, що в такому стані вимагати від знесилених людей більшого просто безглуздо. У цьому пеклі, котре складалося з виючої хуртовини, морозу, кучугур, зловісного нескінченного лісу навколо, а також із приречених промоклих та промерзлих людей, які хапалися за останню надію на життя, ніхто не чув і не слухав наказів. Всі й так розуміли, що живими вони можуть залишитися, тільки якщо швидко дійдуть до Тавди. І саме ця страшна думка, яка ледве теплилася в застигаючих мізках, змушувала нещасних іти й іти вперед.

Петро намагався максимально рухатися, таким чином змушуючи кров циркулювати по всьому тілу. Спочатку він побіг до голови колони і першим кинувся долати кучугури на повторно заметеній стежці. Потім узявся піднімати падаючих та підтримувати їх у бігу. Нарешті хлопець став найенергійнішим помічником тим, хто вибивався із сил, буквально тягнучи то одного, то іншого на собі. Падав, вставав та знову падав. Але йшов і допомагав іти товаришам по нещастю. Така активність тримала його в тонусі, дозволяючи хоч якось зірватися.

Коли група пройшла приблизно пів дороги, Петро навіть почав відчувати в області спини тепло, втім кінцівки, незважаючи на титанічні зусилля, все більше застигали. Особливо турбували ступні ніг та кисті рук: тепер Петя їх майже не відчував. Оніміння членів ставало все сильнішим, емоції концентрувалися на непереборному бажанні за будь-яку ціну відновити чутливість рук і ніг. Часом хотілося вистрибнути з неслухняного німіючого тіла, котре відмовлялося підкорятися мозку. А неможливість протистояти страшному морозу раз у раз наполегливо спрямовувала думки в бік безпорадної приреченості та безглуздості продовження боротьби за життя.

Перший зек, який остаточно вибився із сил, упав на сніг приблизно через годину шляху. Жодні вмовляння і спроби підняти його, жодні загрози розстрілу не мали наслідків: він не реагував ні на що. Одне, що бідолоха міг ще робити, – це дивитись байдужим поглядом кудись у порожнечу. Навколо нього зібралися військові, вони кричали, штовхали його, направляли на нього гвинтівки... Зрештою, їм довелося виконати наказ молодшого лейтенанта та розстріляти нещасного.

У черговий раз подолавши бажання впасти й одним махом закінчити муки, Петро рвонувся до наступного ув'язненого, котрий безвольно уткнувся обличчям у сніг. Коли Петя перевернув бідолаху на спину, змішане почуття гніву, жалості та протесту захлеснуло розум: перед ним лежав Іван Федорович, його найкращий друг, наставник, який став хлопцю за час спільних поневірянь, як батько.

– Вставай, Іване Федоровичу, вставай! – крикнув Петро в припадку люті та з усієї сили сіпнув товариша за пальто. – Не можна зупинятись – це смерть! Вставай!

– Все, Петю, я видихнувся, більше не можу... Ти йди, ти молодий, сильний, ти дійдеш. А я витратив свій ресурс, пальне закінчилося, я замерзаю й усе одно помру. Кинь мене – рятуйся сам, – Лі-Щербаченко, який завжди розраховував тільки на свої сили, і тепер не хотів нікому бути тягарем.

– Ні! – загарчав Петро, як ведмідь, вигнаний мисливцями з барлогу.

Зі сльозами на очах, він в оберемок схопив цього непоказного, але такого дорогого йому чоловіка, накинув його на спину й поволік.

Лють надала Петрові нових сил, на якийсь час мозок відволікся від думок про замерзаючі кінцівки. За кілька хвилин Іван Федорович вивільнився з Петіних рук та знову спробував іти самостійно. Щоправда, це у нього погано виходило, й далі він ішов, підтримуваний Петром.

Незважаючи на титанічні зусилля, Петіне тіло все більше замерзало. Хлопець начисто втратив чутливість пальців ніг та рук. Відморожені й обморожені онімілі кінцівки відмовлялися підкорятися. Ниючий біль поширювався по них все ближче і ближче до тулуба, з кожною секундою все наростав і наростав, неначе лавиною захльостуючи тепер уже весь організм, стукаючи молотом у скронях, паралізуючи розум та волю.

Залишалося ще близько кілометра шляху, коли Петя піймав себе на тому, що в пікові моменти особливо нестерпного, знущального болю свідомість періодично покидає його: він ніби провалюється у небуття, відключається від дійсності, і тільки тіло вперто продовжує працювати як пристрій-автомат, який приводиться в рух невидимою, захищеною всередині пружиною. Коли хлопець у черговий раз виринав із транс, виявлялося, що він усе ще йде на чолі групи й тягне свого друга.

Періоди напівсвідомості ставали дедалі частішими та тривалішими. Певної миті молодик зовсім знепритомнів і без тями

плюхнувся в сніг. Відразу після цього товариші по нещастю, котрі, керуючись якимось стадним інстинктом, слідували за Петром, як за ватажком, ніби по команді теж безпорадно повалилися додолу.

Охоронці, що рухалися у хвості ланцюжка, хоча й були тепло одягнені, але також геть-чисто вибилися із сил, оскільки по черзі тягли свого вимоклого в ополонці товариша. Покинувши всілякі спроби погрозами та побоями змусити ув'язнених іти вперед, вони давно полишили кожного зека на самого себе; адже всі чудово розуміли, що ті, хто відмовиться рухатися, приречені замерзнути й померти.

Але тепер, коли всі шестеро в'язнів, які тільки що пересувалися, безпорадно розпласталися на снігу, військовики зрозуміли всю критичність ситуації. Виконання наказу молодшого лейтенанта опинилося на межі зриву і треба було за всяку ціну змусити людей іти далі.

Блискуча ідея спала на думку червоноармійцю – помічникові Петі по витягуванню людей із ополонки. Він виглядав менш стомленим порівняно з іншими та зберіг іще здатність хоч дрібку розмірковувати. Його пропозиція була простою до геніальності: треба повідомити людям, що вдалечині вже видніється Тавда.

Так і вчинили. Бажаючи довести до розподільчого пункту хоча б ув'язнених, які залишилися в групі, особісти почали тормозити кожного з них, кричати їм про близькість порятунку й показувати на будівлі, що нібито проступають крізь хуртовину. Військовим було дивно спостерігати, як люди, котрі вже махнули було рукою на своє життя, отримавши лише примарну надію на порятунок, раптом починали оживати та з останніх сил намагалися підвестися. Ці лежачі крижані брили, до свідомості яких ледве доходили, хоч і неправдиві, але такі бажані слова про близький порятунок, усім смертям на зло вставали й ішли вперед.

Раніше Петра почувши звістку про можливість скорого порятунку, Іван Федорович зібрав останні сили, метнувся до друга та почав шалено хльостати хлопця по щоках.

– Петю, Петю, вставай! Ми вже майже дійшли! Вже видно Тавду! – ці слова друга, що долинули ніби звідкись іздалеку, повернули Петра до дійсності.

Він підвівся, і йому здалося, ніби насправді крізь стіну снігу на віддалі видніються нечіткі обриси будинків. Зібравши в кулак усю свою волю, хлопець кинувся до рятувних будівель, однак пройшовши кілька метрів, упав, оскільки нечуливі ступні та щиколотки не слухалися. Але зчепивши зуби й ричачи, Петро

поповз уперед. Він то вставав і, перемагаючи біль, ішов до мети, то падав та ліз рачки, то в нестямі тяг за собою товариша.

Простір і час перемішалися в свідомості Петра, перетворившись на якісь хаотичні уривки безладних, потопаючих у снігу мелькаючих кадрів. Перша більш-менш оформлена думка з'явилася в його заіндевілому мозку тільки тоді, коли він, лежачи на підлозі якоїсь хати, вдихнув тепле повітря і почув поруч слова Івана Федоровича.

– Ми дійшли, Петю! Дякую тобі, – прошепотів друг, дивлячись у вічі Петра; по його обличчі текли сльози.

– А ти не вірив, – злегка посміхаючись, відповів Петя. Потім трохи піднявся на ліктях і побачив лежачого поряд ледь живого охоронця, що провалився під лід разом із ув'язненими. Обличчя Петра стало жорстким та навіть злим. – Не дочекаєтесь! – видихнув він, після чого його голова безвольно впала на підлогу.

Як згодом виявилось, це була остання фраза, яку сказав Петро, перш ніж втратив свідомість на довгих три доби.

Провідування хворого Колі

1933 рік, лютий. Томаківка.

В лікарню хлопчик летів, немов на крилах, не розбираючи заметів і не звертаючи уваги на мокрий сніг, що бив у лице та потрапляв за комір. Тривога за брата й порушене табу разом спонукали до прояву якісь приховані, але потужні механізми організму. Стрессова ситуація вимагала вирішення, і хлопцеві підсвідомо хотілося, щоб це сталося швидше.

«Колі потрібні сили, щоб перемогти хворобу!» – одночасно виправдовував та підбадьорював він себе.

Стурбований такими думками, Петя зайшов у будівлю лікарні, звично перетнув коридор. І тільки тоді зрозумів, що не знає номера палати. На секунду він забарився й одразу ж почув позаду себе строгий голос:

– Молодий чоловіче, куди це Ви прямуєте? Вхід до інфекційного відділення суворо заборонений!

Від несподіванки хлопець розгубився. Обернувшись, він побачив санітарку тьотю Віру, яка, мабуть, сьогодні чергувала в лікарні.

– А, Петю, це ти! – усміхнулася жінка, впізнавши онука колишньої лікарняної кухарки. – Здрастуй! Ти до кого прийшов?

– До брата, Колі. Я приніс йому поїсти, – затараторив хлопчисько, намагаючись витягнути згорток із кишені. Той ніяк не хотів пролазити у вузький отвір, чим ще більше привів хлопця в сум'яття.

– Не поспішай, – повільно промовила санітарка. Твердим рухом вона припинила марні спроби хлопця, відвела його руку вбік та сама витягла вміст.

Пакет був солідний. Вигляд жирних плям, котрі проступили крізь газету, а також якийсь незрозумілий, одночасно затхлий і хлібний запах пробудили у Віри звирячий апетит. Кілька сильних спазмів, що послідували один за одним, різонули живіт. Жінка поспішно віддала згорток Петрові й відійшла осторонь.

– І де ти взяв стільки їжі? – задала вона питання, яке терзало її мозок.

– Це моя та Коліна порції за два дні наперед, – твердо промовив підліток. – Зараз братові вони потрібніші.

– Не впевнена, – ледве чутно, собі під ніс пробурмотіла санітарка, а потім зволженими очима подивилася на хлопця.

– Пропустіть мене, будь ласка, до Колі, – почав благати її Петя, – він захворів тому, що мало їв. Нині йому потрібно багато їжі. Будь ласка, тьотю Віро! Я завжди йому в усьому допомагав; коли брат мене побачить і поїсть – то відразу одужає, – продовжував скиглити наївний хлопчина.

– Гарзд, ходімо! – ніби стріляючи з гвинтівки, різко промовила медикня. – Тільки дивись, у палату не входить: постоїш на порозі, поговориш трохи – і все!

Статна жінка та верткий хлопчина йшли лунким темно-коричневим коридором. Їхні кроки віддавалися в якихось несподіваних місцях. Віра пройшла до палати, де лежав Коля, поклала згорток на тумбочку біля його ліжка.

– Ось, Колю, твій брат прийшов тебе провідати, – тихо сказала санітарка, – але заходити до палати йому заборонено. Тому він постоїть у дверях.

Вона суворо глянула на Петю, і цим поглядом насилу втримала хлопця від його бажання кинутися в обійми до рідної для нього людини.

Коля напівлежав блідий, важко дихаючи. Його очі блищали у бездонних очницях якимось глибоким прозорим світлом. І без того довгий ніс ще більше загострився. Вилиці, котрі різко виділялися на

обличчі, утворювали з підборіддям чіткий рівносторонній трикутник, підкреслений синюшними губами.

– Колю, я приніс тобі поїсти, – з порога випалив Петя. – Там хліб та сало! – Він показав рукою на тумбочку, ступив уперед, однак зупинився, згадавши домовленість із санітаркою.

Через кілька секунд до Миколи почав доходити сенс сказаного, він повільно повернув голову до тумбочки. Вигляд і запах згортка розбурхав у голодній хворій істоті звірячий інстинкт споживання їжі. Зібравши всі свої сили, бідолаха простяг руку, вчепився у згорток та взявся гарячково розмотувати його. Далі відкусив хліба й став жувати. Ще не прожувавши, Коля вп'явся зубами в сало і довго смикав його, перш ніж зміг відокремити шматочок. Не в змозі більше тримати тіло у напрузі, він із повним ротом відкинувся на подушки, заплющив очі та блаженно усміхнувся, не забуваючи тим часом інтенсивно працювати щелепами.

– Як ти себе почуваєш? – запитав Петя.

– Не дуже: болить у грудях і кашель. А як справи в школі?

– Нормально. Декілька чоловік хворіють, а в усьому іншому все як завжди. – Петро не став говорити братові про те, що пару днів тому одна з хворих однокласниць померла.

– А яка зараз погода? Я бачу, знову пішов сніг? – Коля взявся за наступну порцію хліба із салом.

– Так, сніг іде, але він мокрий. Я думаю, довго не протримається: скоро побіжать струмки. – Петя трохи завагався, чи варто грузити брата своїми проблемами, однак потім вирішив, що це його відволіче від думок про хворобу. – Я змайстрував великий кораблик. Тож готуйся до походу на струмок, як минулого року.

– Може, краще на річку? – включився в розмову на звичні теми Коля: – Струмок вузькуватий, і суденце, як тієї весни, може потонути у вирі.

– Цього разу не потоне! – самовпевнено заявив Петро. – Я робив корабель за кресленнями з журналу "Зроби все сам"!

– Із вітрилом? – зацікавлено спитав брат, перестаючи жувати.

– Звичайно – що за корабель без вітрил?! – гордовито відповів Петя й широко посміхнувся.

Коля знову відкусив хліб та продовжив жувати, втім напад сильного сухого кашлю раптово захлеснув організм. Гучне бухкання, що накочувалося хвилями, перемежовувалося частим хрипким диханням і моментами болісного відхаркування. Наполовину пережовані частинки їжі розлетілися з рота в різні боки. Близній до голови край підковдри замастився у брудно-червоний колір.

Санітарка поспішно виштовхала Петю в коридор.

– Іди додому! Що міг, ти вже зробив, – різко сказала Віра й побігла назад у палату. Напад наростав, відтак жінка чіткими вивіреними рухами надала тілу хворого зручного положення, очистила рушником його рот, обличчя та підкводру.

– Так краще? – поцікавилася вона. – Спробуй сісти зручніше.

– Так, – крізь кашель погодився Коля, гарячково намагаючись знайти оптимальне положення тіла й хапаючись своїми синюшними пальцями за Вірину руку.

Поступово кашель став рідшим і біль ослаб, проте дихання хворого хлопця так само залишалося частим та якимось поверхнево-іграшковим, як у цуценяти. Коля заплющив очі й забувся. Тепер для нього не мало значення ніщо, крім блаженства від відсутності болю...

У лазареті

1941 рік, грудень. Тавда.

Петро отямився і трохи розтулив очі. Перше, що він відчув після забуття, – нестерпний, гострий біль в усьому тілі. Страшний жар душив, вогняною лавиною огортав організм, розпирив зсередини. Дуже хотілося пити й дихати. Але не було сил ні вгамувати спрагу, ні вдихнути на повні груди, ні навіть поворухнутися. Мутний туман застилав погляд. Петя напружився та спробував хоч щось розгледіти. Все навколо було біле-біле – стіни, стеля, фіранки, ліжка, люди...

«Це табірний лазарет, – здогадався він, – а ці люди – лікарі».

Не в силах більше утримуватись у напруженому стані, повіки самі собою зімкнулися. А свідомість знову вислизнула з-під контролю.

Наступного разу Петро почав повертатися до тями ще за три доби. Крізь безпросвітну темряву важкої дрімоти до мозку долетіли невиразні голоси. Спроба розплющити очі не мала успіху: до повік ніби причепили гирі.

Тим часом головний лікар лазарету Валерій Ревенко разом зі свитою супроводжуючих його медпрацівників проводив обхід хворих. Нині Валерій Сергійович обіймав цю посаду як ув'язнений у привілейованому становищі, однак ще в зовсім недалекому минулому він був провідним ученим секретного медичного

науково-дослідного інституту. Переходячи від ліжка до ліжка, медики тихо спілкувалися між собою та з пацієнтами. Хапаючись за уламки вислизаючої свідомості, Петя спробував вслухатися у розмову медперсоналу:

– Ув'язнений Шабля Петро, 21 рік. Надійшов шість днів тому непритомним з обмороженням тіла, особливо кінцівок, а також із сильним переохолодженням після провалу під лід і тригодинного шляху в мокрому одязі по морозу. Відторгнення обморожених переохолоджених ділянок по всьому тілу, гнійне запалення особливо у районі ніг. Загроза гангрени. Все тіло розпухло. Є лише невелика, розміром із п'ятак, не уражена ділянка в області серця. До свідомості не приходив. Вводимо внутрішньовенно глюкозу та фізрозчин для підтримки сил.

Петя відчув, як з нього зняли ковдру. Кілька секунд тривало томливе мовчання.

– А як інші хворі з тих, що провалилися під лід? – запитав головний лікар у медсестер.

– Вчора померло ще двоє чоловіків, включно з охоронцем. Цей пацієнт – останній поки що живий.

Лазарет

– Скасуйте глюкозу: вона йому більше не знадобиться. Він помре сьогодні, – безпристрасно констатував головний лікар, переходячи до наступного хворого.

Моторошні слова медика немов струмом пронизали мозок Петра. Хвиля тріпотіння пройшла по спині й повернулася назад до голови як цунамі, застилаючи жахом кожну клітину. Кров прилила до обличчя, а охоплене жаром тіло ніби облили холодною водою. Найсильніший стрес мобілізував приховані резерви організму. Хлопця пересмикнуло, і він розплющив очі. Вирази жаху, розгубленості, гніву та непримиренності по черзі відобразилися на його обличчі.

– Не помру! – крізь зчеплені зуби прогарчав Петро, стиснув кулаки і знову знепритомнів.

...

У кузні було нестерпно жарко. Гаряче повітря з горна обпалювало голе тіло; піт струмив по спині, заливав очі. А Петро все махав і махав молотом, намагаючись попасти по шматку розпеченого заліза, який увесь час нахабно утікав від ударів. Щоразу, коли хлопець піднімав важенну кувалду, старанно цілився і, вкладаючи в руки всю свою міць, спрямовував її вниз, здавалося, що вже цього разу ціль точно буде повержена. Проте в останній момент вогненно-червоний метал, уже готовий розлетітися на шматки від найпотужнішого удару, якимось дивом вислизав, знущально-насмішливою невидимою гігантською рукою відсовувався вбік. Молот із брязкотом ударявся об ковадло, надсильна віддача стрясала тіло, пронизуючи його шаленим болем. Петя задихався, як викинута на берег риба, хапав ротом розпечене, просочене гаром повітря, втім вдихнути на повні груди не міг: легені нахабно відмовлялися наповнюватися киснем. Однак він знову напружував змучені м'язи, піднімав кувалду, вчергове цілився й бив. І знову мимо... Зморений спрагою, Петро хапав кухоль з водою, але коли нервово підносив його до рота, виявлялося, що кухоль порожній... Роздосадуваний та змучений, молодик все ж таки знову й знову брав у руки молот: адже він знав, що повинен, навіть зобов'язаний рознести на дрібні шматочки цей ненависний утинок червоного заліза...

Боротьба тривала нескінченно довго. І ось навіть на те, щоб занести молот над ковадлом, уже не залишилося сил. Знемоглими руками, вперши держак у живіт, Петя ледве підняв свій інструмент над головою і, якимось незграбно допомагаючи всім тілом, навіть не вдарив, а просто тицьнув ним уперед. І – о диво – ненависний мерзенний метал розлетівся на дрібні бризки, обсипаючи та

обпалюючи все навколо! Потрапивши на шкіру, найбільша крапля розжареного металу страшенно зашипіла, спопеляючи плоть. Тіло пронизав нестерпний біль, і цей біль заступив собою увесь світ...

Петро прокинувся, важко дихаючи. Йому здавалося, що цей кошмарний напівсон-напіввидіння тривав вічно. Темні кола пливли перед очима. Залишки жажливої мари ще певний час продовжували берeditи душу, змішуючись із дійсністю в непередбачуваних комбінаціях.

Хлопець не відразу зрозумів, де він і що з ним. Все тіло палало, ніби його нагрівали у печі. Мокра від поту білизна тільки посилювала відчуття вивареного в окропі та повністю вичавленого організму. Страшенно хотілося пити. Видіння, котре замордувало бідолаху, майже зникло, втім кухоль із водою вперто витав перед очима. Петя спробував сконцентрувати на ньому свій неслухняний погляд. Однак жаданий кухоль щез. Тоді він постарався зафіксувати увагу на якійсь білій плямі, але марно. Тільки з третьої спроби мозок зміг розпізнати стіну і бильце ліжка.

Бажаючи будь-що знайти й осушити кухоль з водою, Петро повернув голову, втім у відповідь гострий біль пронизав шию та списом вривався в основу мозку. Тихий стогін виривався з грудей.

– Води... – тільки й зміг вимовити нещасний. Проте ніхто не відгукнувся на його благання.

Побоюючись повторення страшного болю, Петя обережно, одними очима почав досліджувати приміщення. Кожен клаптик стіни давався з труднощами, і все ж таки йому вдалося змістити зону огляду на кілька полів зору вліво. Вкотре перевівши погляд, він вичленив із розмитих контурів двері, які саме в цей момент відчинились. У них з'явилися люди в білих халатах.

Головний лікар табірного лазарету, котрий увійшов до палати першим, одразу натрапив на вперті синьо-зелені очі, що гляділи прямо на нього. Він розгублено покрутив головою на всі боки, відновлюючи в пам'яті вчорашній обхід, потім ще раз подивився у вічі пацієнтові.

– Живий? – щире здивування проступило на обличчі бувалого медика. – Це той самий хворий, який і вчора був на цьому місці? – не вірячи своїм очам, перепитав лікар у медсестри.

– Так, той самий; останній, хто лишився живим після провалу під лід.

Рішучим кроком лікар підійшов до Петрового ліжка та зірвав ковдру.

– Він живий усупереч всім законам медицини, – констатував головлікар, промацуючи палаюче розпухле тіло. – Вчора я не давав

йому жодного шансу. Але якщо він досі не помер, то, можливо, такий могутній організм зможе боротися й надалі.

Рухи колишнього завідувача відділу одного із секретних медичних закладів прискорилися. Відчувалося, що нестандартна ситуація пробудила в ньому азарт ученого. На обличчі з'явилася скупа усмішка.

– Ну що ж, спробуємо йому допомогти. Оленко, візьміть під свій контроль цього пацієнта, – звернувся головний лікар до старшої медсестри. – Для початку вводьте внутрішньовенно подвійну дозу фізрозчину та глюкози. Плюс сечогінний засіб. І подбайте про пристойний раціон. А може вдасться викроїти для нього хоча б одне яйце?

Оленка, красива жінка середніх років, теж трохи посміхнулася й записала вказівки до зошита. Вона вважала свого начальника світилом медицини та зразком лікаря, мала до нього почуття на межі жалості, захоплення й легкої закоханості. Бажаючи хоча б частково компенсувати страшну несправедливість, яка зробила його ув'язненим, вона намагалася допомагати своєму кумиру в усьому. Вроджена потреба творити добро разом із акуратністю і пунктуальністю дали їй змогу стати незамінною на своєму місці.

– Добре, Валерію Сергійовичу, – із розумінням відгукнулася Оленка.

За цими скупими словами в найближчому майбутньому послідували цілком реальні дії, котрі точно відповідали інструкціям і рецептам головлікаря, а часом навіть дещо перевершували їх: старша медсестра зуміла поставити справу так, що підпорядкований їй персонал всіляко сприяв одужанню Петра. Сама Оленка буквально починала й закінчувала робочий день біля його ліжка, спочатку особисто годувала неординарного пацієнта та проводила з ним найбільш відповідальні медичні процедури. Для неї не були чужими допитливість і дослідницька діяльність, а відтак Оленка, як і Валерій Сергійович, непомітно виявилися захопленими експериментом.

Де кілька днів тривала шалена боротьба життя зі смертю. Перебуваючи в гарячковому стані, Петро то приходив до тями, то знов і знов провалювався у небуття. Під час чергового огляду головний лікар, задоволений перебігом лікування та результатами експерименту, констатував деяке зниження температури тіла:

– Сьогодні лише 39 і 8. І стан задовільний. Думаю, треба ловити момент: відразу ж після обходу будемо розрізати флегмону.

Через годину Валерій Сергійович разом із найбільш кваліфікованими медпрацівниками ретельно оглянули Петра. Для

розрізу вибрали місце на задній поверхні стегна, де відчувалася суттєва флуктуація. Коли лікар впевненим різким рухом зробив надріз, гній тоненьким струмочком став виходити назовні. Але це був лише початок.

День у день тривали нескінченні процедури з видавлювання гною, дезінфекції та перев'язування. А огидна рідина все не закінчувалася. Незважаючи на болючість процедур, вони призводили до тимчасового покращення загального стану хворого. Проте опісля знову спостерігалось погіршення. Одного разу Оленка вичавила зі змученого організму пів миски гною. І саме з цього моменту намітилася позитивна динаміка.

Через тиждень Петро, вже посміхаючись, спілкувався зі своїми рятівниками, а незабаром зміг, тримаючись за ліжко, підвестися на ноги.

Ознаки голодування

1933 рік, лютий. Томаківка.

Данило постукав ногами по ганку, потім узяв віник і обтрусив із чобіт налиплий брудний сніг. Зайшовши до хати, в сінях він перевзувся, зняв пальто та шапку... Ніхто не виходив його зустрічати... Це насторожило господаря: зазвичай дружина брала активну участь у процедурі повернення чоловіка з роботи – допомагала роздягнутися, розпитувала про новини.

Повісивши одяг на вішалку, Данило рішуче відчинив двері на кухню. За обіднім столом тихо, як мишка, сидів син. Він учив уроки. Миршавий каганець потріскував згоряючим жиром, освітлюючи текст тьмяним світлом. Швидкий погляд ковзнув по батькові й відразу повернувся до вивчення книги.

«Щось тут не так», – подумав чоловік, відзначивши незвично замкнуту і затиснену поведінку сина.

– Де мама? – спитав він, оглядаючись на всі боки.

– Спить. У неї був напад, відтак я дав їй заспокійливе.

– А у зв'язку з чим їй стало погано? Що трапилось?

– Вона засмутилася через Колю; сказала, що йому стало гірше.

Мама дуже сильно плакала.

– Як давно вона відпочиває? – запитав батько.

– Години три-чотири, – прикинув Петя час.

– Ясно, значить криза вже повинна минути, – підсумував Данило й шумно увійшов до спальні.

Дружина прокинулася. Її набрякле бліде обличчя виражало муку. Стан був такий, ніби вона не спала кілька діб. Побачивши чоловіка, Марія піднялася на ліктях, затим спустила ноги донизу, схопила Данила за руку.

– Даню, Коля при смерті, – тихо сказала жінка та подивилася прямо в очі чоловікові. – Через недоїдання туберкульоз загострився, і лікар вважає, що врятувати його може лише диво.

Сльози безсилля потекли по її щоках. Вона міцно вхопила чоловіка за рукав піджака. У великих карих очах завмерло німе питання.

– Але що ми можемо зробити?.. – в розпачі промовив Данило.

– Давай хоча б перед смертю нагодуємо його досхочу! – заголосила Марія. – Я знаю, у тебе в скрині є запас! Ти завжди залишася ензе на крайній випадок! Зараз він настав: наш хлопчик може померти!

Данило почав гарячково терти обличчя. Його очі зволожилися. Він вагався.

– А як же решта? – озвучив голова родини думки, котрі терзали душу. – На роботі нам повідомили, що пайок цього місяця уріжуть удвічі; а за минулий просто не дають... Кажуть, пізніше... Яке, в біса, пізніше! – раптом зірвався й Данило. – Якщо через пів року, то видавати його буде нікому! Та може вони і хочуть дотягнути до такого моменту?!

Чоловік різко встав, відірвав від піджака Маріїні руки, які його утримували, й вилетів геть. Жінка впала на постіль і залилася сльозами. А Данило, навіть не глянувши на сина, котрий притулювся до стіни, пішов до зали та ліг на ліжко, заклавши руки за голову. Розчервоніле, з постійно граючими жовнами, обличчя видавало внутрішню боротьбу.

«Що ж робити?!» – свердлила мозок панічна думка, яка загородила все інше. Вона не давала розмірковувати логічно, постійно збиваючи Данила на емоції.

Тим часом у душі Петра вирували не менші пристрасті: ненароком підслухані слова матері підтверджували його найгірші побоювання, а неадекватна поведінка батька до смерті налякала хлопця. В жаху Петя тихенько підійшов до дверей і зазирнув у залу. Уперше в житті він спостерігав Данила у такому збудженому й невпевненому стані. Хлопчик звик бачити тата спокійним і врівноваженим. Йому імпонували батькові розважливості та

ощадливість, хоч іноді він і не погоджувався з крайніми проявами цих якостей.

«Тато розгублений та засмучений, дуже хвилюється, не знає що робити», – підсумував підліток, придивляючись до батька.

Хлопчина раптом звернув увагу на нерівномірний, збійний ритм татового дихання. Наляканий цим фактом, він раптом усвідомив, що з батьком також може щось статися. Бажаючи якомога швидше відкинути страшні думки, Петя узявся прискіпливо вишукувати свідчення міцності Данилового здоров'я. Проте, всупереч очікуванню, пригадав, що ще влітку живіт у тата був великим "кавуном", а зараз на цьому місці зіє глибока яма. Підліток придивився до фотографії батька, яка висіла над столом: округле усміхнене обличчя, великий м'ясистий ніс-картоплина, здавалося, належали зовсім не тій виснаженій людині з різко висунутими гострими вилицями, котра зараз лежить на ліжку.

Сім'я селян під час голоду

Данило поворухнувся на своєму ложі, й Петя тут же шмигнув за стіл, вдаючи, ніби зайнятий уроками. Насправді ж похмурі думки заповнили голову хлопця.

«Невже Коля може померти? – підліток відмовлявся вірити почутому. – Як же так? Адже ми були разом усе життя!.. Так, він часто хворів, але щоб його не стало?! – цього Петя уявити не міг. – А тато! Виявляється, його стан теж не дуже, не кажучи вже про

хворобливу маму!.. А як же я?» – підліткові стало шкода себе, шкода всіх близьких, які опинились у такому плачевному становищі.

Ображений на весь світ, він замкнувся в собі, не в змозі більше щось робити: просто сидів за столом, обхопивши голову руками та втупившись у книгу.

Прибуття до табору

1942 рік, січень. Виправно-трудоий табір "і"/6.

Після лазарету Петро, який щойно одужав, але все ще був вимучений хворобою, знову потрапив у загальний барак приймальника-розподільника. Як завжди перед невідомістю терзали думки: «Що далі?», «Куди відправлять?» і подібні.

Однак довго чекати не довелося. Буквально через пару днів у розподільнику з'явився черговий "покупець" зі своєю "полуторкою". На ранковій повірці було названо прізвища ув'язнених, котрі прямуватимуть із ним. Серед "щасливчиків" опинився й Петя.

– За годину з речами в розпорядження сержанта держбезпеки Приходька, – надійшла лаконічна команда.

Як з'ясувалося пізніше, пунктом призначення виявився той самий табір "і"/6. Щоправда, навчені гірким досвідом, цього разу НКВС-ники організували доставку поповнення набагато краще, забезпечивши в'язнів навіть транспортом.

Надворі був тріскучий мороз. Зеки кинули на дно вантажівки товстий шар стружки, укуталися в те, що у кого було, набилися в кузов, намагаючись притискатися один до одного. Завантажився конвой. Машина рушила. Всі старалися сховатися від потоків холодного повітря, які постійно норовили пролізти в щілини між людьми.

За годину Петро відчув, що ноги починають замерзати. Але до сильного переохолодження не дійшло: машина прибула до місця призначення.

Зістрибнувши з кузова, і ув'язнені, й охорона поспішили в теплий барак, щоб зігрітися. У цей час доби в ньому майже не було людей, лише чергові. Знову прибулі зібралися біля печі, простягаючи до неї змерзлі руки та ноги.

Після вуличного морозу й довгої дороги спочатку здалося, що всередині барака тепло, втім через деякий час стало зрозуміло: температура за відсутності основної маси ув'язнених підтримується прохолодна.

Коли застигли кінцівки трохи відійшли, Петро почав озиратися. Барак був досить довгим. Пічка-буржуйка знаходилась у його центрі. По периметру стін – триярусні дерев'яні нари, які займали більшу частину об'єму приміщення. В кутку стояв стіл і пара табуреток. Навпроти – три умивальники. Де-не-де біля стін примостилися рідкісні тумбочки.

Скомандували шиккування, а згодом провели перекличку. Ув'язнених розподілили по бараках. Петі не довелося більше нікуди ходити, оскільки його та ще вісьмох товаришів по нещастю залишили жити в тому самому приміщенні, де вони знаходилися.

То був барак для політичних. На перший погляд, у ньому підтримувався відносний порядок. Більшість спальних місць були акуратно застелені, проте зустрічалися й відверто неохайні ліжка. Приблизно десята частина – голі дошки без постільних речей. Придивившись, Петро побачив порожнє місце не дуже далеко від груби.

– Не знаєте, це місце вільне? – спитав він у хирлявого – шкура та кістки – днювального, що підкидав дрова в топку.

– Вільне – колишній господар учора помер, – байдуже розповів той, зачинаючи дверцята буржуйки.

Петро кинув свій речовий мішок на облюбовані нари, сам сів на них і взявся розглядати сусідні. Петін приклад наслідували інші прибулі.

Стало темніти. Крізь нечисленні маленькі вікна тепер проникало мало світла. І без того невесела атмосфера похмурила ще більше.

Раптом двері відчинилися, увійшов охоронець, маленький молодий хлопець років двадцяти-двадцяти п'яти.

– Новенькі – виходь шикуватись у верхньому одязі для отримання постільної білизни! – прокричав він, смішно картавлячи.

Ув'язнені заметушилися, стали вибиратися на прохід.

– За мною, в колону по одному! – скомандував охоронець, щойно всі дев'ятеро людей зібралися разом.

В'язні рушили за ним. Дорогою Петро спробував розгледіти територію табору. Наскільки можна було визначити у напівтемряві, це була прямокутна ділянка з розташованими на ній шістьма дерев'яними будівлями. Як здогадався новий мешканець цього

закладу, три найбільші з них – бараки для проживання ув'язнених, такі ж, як і той, де поселили його.

– Ось табірна їдальня, – між іншим повідомив охоронець, показуючи на невелике непоказне приміщення, повз яке проходила група, – о сьомій вечора й ранку – приймання їжі, так що не пропустіть.

– Не дочекаєтесь, – собі під ніс буркнув Петя, продовжуючи роздивлятися все довкола.

По периметру вгадувався паркан, напевно, з колючого дроту, за яким із двох боків були сторожові вежі.

Вийшовши надвір після отримання білизни, ув'язнені виявили, що вже стемніло. У світлі поодиноких електричних лампочок можна було розгледіти двох днювальних, котрі тягали дрова до бараків.

«Готуються до повернення людей із роботи, – припустив Петя. – Потрібно буде, поки в бараку порожньо, просушити біля гарячої грубки хоча б матрац».

Одне з табірних відділень Севураллагу

Кинувши на свої нари все отримане у каптерці, крім матраца, хлопець прилаштував останнього біля буржуйки. Щоправда, набита всередину труха збивалася вниз і довелося кілька разів перетрушувати матрац, перш ніж вдалося досягти більш-менш прийняттого ступеня сухості.

Через деякий час почали повертатися з роботи мешканці барака. В окремих із них поповнення викликало жвавий інтерес.

Люди розпитували знову прибулих про історії їхніх поневірянь, намагалися дізнатися новини.

Як виявилось, зі спальним місцем Петрові пощастило: тут було досить тепло, а крім того, сусідом був його добрий знайомий Віктор, давній супутник у подорожі через всю країну. Чоловіки довго розмовляли, обмінюючись інформацією, яка накопичилася з часу, коли доля їх розвела.

Різкий звук потривоженої рейки покликав ув'язнених до вечері. Петя сприйняв цей сигнал як знак, що знаменує початок нового етапу в житті.

Зникнення сала виявлено

1933 рік, лютий. Томаківка.

Данило лежав на ліжку вже більше години. Він напружував усі свої сили, щоб заспокоїтись і досягнути отриману від дружини страшну інформацію про критичний стан Колі. Втім нічого не виходило: емоції та хвилювання захльостували й паралізували мозок. Ще через деякий час йому, нарешті, вдалося хоча б узяти себе в руки. Чоловік піднявся з ліжка і побрів до комори: у будь-якому разі потрібно було принести продукти для вечері.

«А з приводу подальших дій – обдумаю їх на свіжу голову завтра: ранок покаже, що вечір не скаже», – прийняв рішення глава родини.

Роками відпрацьованим рухом пальців він підчепив нижню частину полиці, котра висіла на стіні, й зупинився в нерішучості: борідка ключа у схованці була повернена не в той бік.

«Можливо, поспіхом переплутав», – на ходу зазначив Данило, відкриваючи скриню, однак підозра вже закралася в його мозок.

Господар швидко обвів очима вміст скрині. На перший погляд, все було, як завжди. Взнявши шматок сала, який лежав зверху лютневої купки, Данило потягнувся за ножем, але на звичному місці його не виявилось.

«Дві невідповідності відразу – це вже не випадковість», – підсумував чоловік, закрив скриню та попрямував до кухні.

Сина він застав, так само сидячим за столом; тільки тепер той неспокійно дивився на батька. Почувся гуркіт вхідних дверей. Після нетривалого поруху в снігах, усередину кімнати протиснулася теща. На шум вийшла зі спальні й дружина.

– От і добре, що всі зібралися. А тепер зізнавайтесь, хто відкривав скриню? – прямо запитав глава сім'ї, по черзі нагороджуючи пронизливим поглядом кожного з присутніх.

У повітрі повисла коротка дзвінка пауза.

– Я відкривав, – заявив Петя після секундного сум'яття. Він підвівся з-за столу, розправив плечі. – Я відніс Колі до лікарні свою та його дводенну норму сала і хліба.

Батьки розгублено стали презиратися: з одного боку, син порушив табу й відкрито повідомив про це, але в той же час, з іншого, він жертовно відмовлявся від своєї дводенної пайки.

– Петю, навіщо ти туди пішов? Я ж тобі заборонила! – перелякано заголосила Марія.

– Я вважаю, що ми маємо зробити все можливе, щоб урятувати Колю: якщо він помре, їжа йому більше не знадобиться! – подорослому розважливо відповів підліток.

– Але чому ж ти хоча б не порадився з нами? – збентежено запитав батько.

– Брату стало гірше зараз, і діяти треба було швидко. Та, чесно кажучи, тату, я й не впевнений, що ти дозволив би мені віддати продукти Колі.

Очі Данила налилися сльозами.

«Господи, як ти припустився такого? Невже справедливо відривати шматок від однієї голодної дитини та віддавати іншій?» – із гіркотою подумав батько.

Він підійшов до сина, притягнув його голову до своїх грудей.

– Мабуть, ти маєш рацію, – промовив тихо.

Потім подався в комору, а незабаром повернувся з незвично повним відерцем кукурудзяного борошна і двома згортками.

– Мамо, спечить, крім звичайного хліба, ще кілька пиріжків із салом та з гарбузом, – звернувся Данило до тещі, простягаючи продукти, – для Колі, – чоловік на певний час забарився, сумніваючись, – і для Петі, – закінчив він нарешті рішуче.

– Даню, так ми не дотягнемо до нового врожаю. Ти ж сам казав, що пайки урізають та й ті затримують! – спробувала осмикнути чоловіка Марія.

– Нічого, Бог добрий! – відповів голова родини. – Давайте сподіватися на краще, а там – будь, що буде!

Знайомство з бригадою столярів

1942 рік, січень. Виправно-трудоий табір "і"/б.

У таборі Петра призначили на роботу за прописаною в документах спеціальністю – столяром. Прийшовши до столярної майстерні наступного дня після прибуття, він виявив, що з восьми верстаків фактично задіяно у виробничому процесі лише п'ять.

«Ну що ж, – подумав хлопець, – мабуть, столярів не вистачає, а значить, є шанс, що на мій не надто високий професіоналізм дивитимуться кризь пальці».

– Привіт, Усмане! – привітався нарядник із бригадиром столярів. – Ось приймай у свій колектив спеціаліста зі вчорашньої партії.

– Вітаю, – озвався той, – фахівці нам потрібні.

Усман Туйгунов був уже літнім башкиром, із вільнонайманих. Овальне жовте обличчя з вузькими розкосими карими очима та приплюснутим носом було обрамлене у нього майже сивим, колись, мабуть, темно-русявим волоссям і такого ж забарвлення ріденькою борідкою й вусами.

Він із цікавістю глянув на Петра, прикидаючи, куди його прилаштувати.

«Молодий, зелений, мабуть, недосвідчений, – подумав бригадир, – та нічого, знайду для нього заняття. А то бригада зовсім мала стала, того й гляди, ліквідують – що тоді робитиму?»

Башкир окинув поглядом порожні робочі місця, а далі звернувся до Петі:

– Як звуть, звідки, яка стаття? – задав Туйгунов питання, котрі насамперед його цікавили.

– Звати Петро, прізвище Шабля, з України, 58-ма стаття.

– А я бригадир столярів, називай мене Усманом, – відрекомендувався начальник, простягаючи руку. – У нас усі один одного називають на ім'я та на "ти".

Петро відповів на рукостискання, трохи посміхнувся.

– Столяр? – уточнив Туйгунов.

– Так, але досвіду замало, – бачачи досить дружнє до себе ставлення, Петя вирішив одразу зняти зайві питання, – мені б походити певний час у учнях, набити руку.

– Ну, якщо так, то ось тобі й учитель, – Усман показав на одного з працюючих, злегка взяв нового члена бригади під лікоть і підвів до дальнього верстака.

За ним, стоячи спиною до пари людей, що наближалися, стругав дошку непримітний чоловік середнього віку. Він відклав фуганок убік, підняв дошку за один кінець, підносячи її до ока. Потім перевернув і продовжив стругати.

– Це Валерій, найкращий столяр моєї бригади, – представив його Усман.

Почувши своє ім'я та похвалу, чолов'яга озирнувся.

– Він підучить тебе по столярній справі, – продовжив бригадир. – А це Петро, наш новий столяр. Досвіду в нього поки що недостатньо, тож допоможи йому попервах, покажи що до чого, – дав Валерієві доручення начальник.

«Десь я його бачив», – Петро гарячково перебирав у голові численні життєві епізоди, проте ніяк не міг згадати, звідки йому знайомі риси обличчя людини, приставленої до нього в якості вчителя.

– Я думаю, зручно буде, якщо Петя займе робоче місце поруч із тобою? – по-свійськи запропонував Усман, поплескуючи долонею по верстаку. – Правильно я кажу?

Тим часом Валерій несподівано впав у ступор. Він ніяк не міг відірвати переляканого погляду від Петра.

– Ти як, не проти? – нагадав про себе Туйгунов, намагаючись вивести свого кращого столяра з дивного стану.

– Га?.. Що?.. – перепитав той, озираючись на всі боки. – Так-так, звичайно, – схаменувся Валерій, – займайте сусідній верстак, а я Вам, чим зможу, допоможу освоїтися на новому робочому місці.

«Чудний якийсь, – угрунтував для себе Петро, оцінюючи перше спілкування зі своїм новим учителем: – Дивиться на мене, як кролик на удава... І називає на "Ви", хоча я молодший за нього, а в бригаді прийнято звертатися на "ти"... Й усе-таки звідки мені знайомі ці западливі очі?»

Через кілька секунд Петя залишив спроби знайти відповіді на свої запитання, а тому вирішив переходити до справи. Аби уникнути непорозумінь та хоча б до тих пір, поки з'ясується дивна ситуація із їхнім спілкуванням, він вирішив звертатися до наставника так само, як і той до нього – на "Ви". Хлопець зобразив на своєму обличчі якнайбільшу добродушність.

– Я хотів би приступити до роботи, втім якщо можна, не надто складно, – звернувся він до Валерія. – Не могли б Ви ввести мене в курс справи: які вироби виготовляєте, як це робиться?

– Зараз ми майструємо скрині, – повідомив Валерій. – Дві вже готові, хоча ще не пофарбовані, стоять отам, у кутку. Я думаю,

почати Вам краще з підготовки дощок. Дивіться, як роблю я, та спробуйте повторити ті самі операції.

Не довго думаючи, Петро відкинув свої сумніви й послухався поради наставника.

У бабусі Ірини напад

1933 рік, лютий. Томаківка.

Марія була задоволена: сьогодні вона нарешті віддала Лідії сукню, яку шила останні два тижні. Ця клієнтка була дружиною партійного функціонера, а тому могла собі дозволити індивідуальне пошиття. І хоча довелося потріпати чимало нервів із примірками та переробками, плата за роботу, мабуть, окупила все.

Жінка дбайливо поставила на підлогу в коридорі кошик з продуктами, щойно купленими на зароблені шиттям гроші.

«Буде хоч деяка різноманітність у їжі», – радісно подумала вона, прикидаючи, що би приготувати зголоднілим домочадцям.

Швиденько скинувши верхній одяг і взуття, господиня відчинила двері до кухні – й обімліла: на підлозі біля плити в якійсь неприродній позі лежала матір.

– Мамо! Мамочко! Що з тобою?! – крикнула Марія, кидаючись до рідної людини.

Насамперед вона перевернула тіло, уклавши його на спину, а потім на секунду застигла, придивляючись до рухів грудей.

«Слава Богу, дихає!» – констатувала донька.

Тим часом Ірина почала подавати деякі ознаки життя. Вона намагалася щось сказати, проте в результаті змогла видати тільки зовсім нероздільні звуки. Лівою рукою старенька потяглася до дочки, одночасно якимось незграбно ворущачи головою. Обличчя у неї перекошилося й виражало, швидше, непевну розгубленість.

Марія підклала під голову матері подушку, накрила ковдрою. Далі накапала Ірині єдині наявні вдома універсальні ліки – валеріанку з пустирником. Втім старенька не змогла їх випити самостійно, оскільки її права рука не діяла. Після того, як із горем пополам удалося влити в рот матері різко пахнуче зілля, Марія стала пальцями розминати їй скроні.

За цим заняттям жінку застав Петя, який саме повернувся зі школи.

– Що з бабусею, мамо?! Знову голодна неприємність?! – випалив він, стаючи навколiшки поряд.

– Не знаю, але боюся, цього разу гiрше. Я її побачила лежачою тут, на пiдлозі. Схоже, паралiзувало праву половину тiла.

– Чим я можу допомогти?

– Бiжи до лiкарні, скажи в реєстратурі, що у бабусі напад; попроси, нехай терміново прийде лiкар.

Петя одразу побiг.

Лiкар, котрий прийшов приблизно через годину, поставив невтішний дiагноз – важкий iнсульт iз паралiчем правої половини тiла, що розвинувся на тлі голодування. Медик дав указівки щодо догляду за хворою, призначив лiкування. Однак те, яким чином він це зробив, не обiцяло нічого доброго.

І справді, в наступні дні стан Ірини все погіршувався. Домашні по черзі приглядали за нею, точно виконували медичні приписи, проте динаміка була явно негативною. За кілька днів у жінки перестала працювати й лiва нога. Говорити хвора тепер зовсім не могла, тільки приречено дивилася перед собою. А коли до її лiжка пiдходив хтось iз рiдних – беззвучно плакала.

Ось і зараз, сидючи бiля бабусиногo узголів'я, Петя спостерiгав, з якою безмежною тугою вона дивиться йому у вiчі.

– Бабусю, все буде добре. Ти одужаєш. Я тебе люблю! – з усiєю ніжністю, на яку тільки був здатний, брехав хлопчина.

Він припав до Ірининих грудей, розцiлував її.

Великі сльозинки прокотилися у жінки по щоці. Пiдліток вiдчув, як грудка пiдступила до горла. Він не мiг вiдiгнати вiд себе страшну думку: «Як так може бути, що лише вчора така жива, любляча та активна, хоча й хвора, людина миттю перетворилася на безпорадну руїну?» Це було неприродно і нечесно.

З кожним днем життя в Ірині все згасало. Через тиждень пiсля нападу вона тихо померла вночі увi сні. На бабусиному похороні Петя плакав так, як ніколи ні до, ні пiсля того. Він не соромився своїх сліз, цiлував і цiлував задубілі холодні губи, щоки та лоба. Але вiд цього ставало лише важче.

Напруженість у стосунках із Валерієм

1942 рік, січень. Виправно-трудоий табір "і"/б.

Після тижня роботи під керівництвом Валерія навички Петра в столярній справі суттєво просунулися. У нього вже не викликали сум'яття ні стругання, ні свердління, ні пиляння. Загалом він зрозумів підходи до виготовлення столярних виробів і міг уже сам змайструвати не надто складні речі.

Новоспеченому столяру припала до душі освоєна спеціальність: йому подобалося вовтузитися з деревом, своїми руками створювати корисні та потрібні вироби. Слід визнати, що й виходило це у хлопця досить добре.

Зрушили в позитивний бік і стосунки між учителем та учнем. Петя поводився скромно, уважно слухав підказки більш досвідченого товариша й усіляко намагався старанно втілювати їх у життя.

Якось непомітно наслідком спільної праці став перехід у спілкуванні між чоловіками на "ти". І все-таки Петро відчував, що Валерій намагається триматися з ним на відстані, хоча періодично й забуває додержуватися такої лінії поведінки.

Лежачи на нарах перед сном, Петя задумався про їхні стосунки. Здавалося б, ні на чому не заснована натягнутість між ними, безумовно, була присутня. Так, тієї недовіри, та навіть побоювань, які проступали спочатку з боку наставника, тепер не відчувалося. Проте дійшовши до певної межі, прогрес у зближенні Валерія й Петра зупинився. І згодом це стало напружувати.

«Нехай харчування нікуди не годиться, керівництво табору знущається – з цим нічого не вдієш, це неминуче зло, яке слід просто перетерпіти, – розмірковував Петя, – але ж можна встановити комфортні, дружні, довірчі відносини між колегами, щоб не доводилося під час роботи озиратися назад і тримати себе в напрузі. Чому ж із Валерієм таких стосунків ніяк не виходить, хоча для цього є всі передумови?»

З цими думками Петя заснув. А прокинувшись, твердо вирішив сьогодні ж розставити всі крапки над "і".

Смерть Колі

1933 рік, березень. Томаківка.

Наприкінці березня Коля помер. Його худе, змучене голодом і хворобою тіло смирно лежало на столі. Тепер юнака вже ніщо не турбувало... Петя стояв біля узголів'я. Він не соромився сліз, які текли по щоках.

«Все це якось неправильно, – довбала мозок противна думка, – шістнадцять років брат жив, когось любив, грався, навчався, чогось прагнув, і раптом – кінець... нічого... порожнеча... Лежить на столі... Він... і вже не він... Тоді навіщо все?!»

До зали зайшов батько, наблизився до Петі. Вони обнялися і, не стримуючись, заридали.

– Прийми, Господи, душу покійного раба твого, Миколи, – перехрестилася Марія, котра щойно підійшла. Вона сама була, як з хреста знята. – В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь.

Жінка не витримала напруги, притулилася до чоловіків і теж заплакала.

Страшні жнива голодного 1933-го були в самому розпалі...

Непорозуміння з Валерієм залагоджено

1942 рік, січень. Виправно-трудоий табір "u"/6.

Вранці до столярної майстерні Петро прийшов завчасно. Почав готувати своє робоче місце, налагоджувати інструменти. Втім головною метою було – переговорити з Валерієм, спробувати зняти питання, котрі залишалися в їхніх взаєминах.

Зазвичай той приходив за п'ять хвилин до початку робочого дня. Цього, за розрахунками Петі, мало вистачити для відвертої розмови.

Нарешті Валерій з'явився у дверях.

– Добрий ранок! – поздоровкався Петро, широко посміхаючись.

Він вибрав нейтральну форму привітання, загортаючи його, проте, у якнайдоброзичливішу емоційну оболонку. Тим самим хлопець хотів зафіксувати вихідну позицію для розмови: позначити деяку відстань, яка фактично існує в їх стосунках, але водночас показати і свою позитивну налаштованість, прагнення до зближення.

– Вітаю! – так само нейтрально відповів Валерій.

Чоловіки потиснули один одному руки.

– Послухай, – без обиняків приступив до розмови Петро, – давно хотів тебе спитати. У мене таке відчуття, ніби ти ставишся до мене якось підозріло, чи що? Може, у тебе є якісь претензії, або я щось не так роблю?

– Та ні, з чого ти взяв?

– Ми вже більше тижня працюємо разом, і на мою думку, досить успішно. Я вдячний тобі, як учителю, та намагаюся не підвести. Але, вибач, мені часом здається, ніби ти мене побоюєшся, чи що? – уточнив свої сумніви Петя. – Начебто між нами є якась лінія, котру ти не наважуєшся переступити.

Валерій узявся оцінювально розглядати співрозмовника. Видно було, що він вагається. Тому Петро вирішив ще трохи підштовхнути його до діалогу:

– Мені хотілося б раз і назавжди прибрати з наших взаємин усі недомовки, щоб можна було спілкуватися відкрито, без "подвійного дна". Адже в нашому житті й так багато негативу. Давай без натяків, чесно і прямо викладемо один одному всі питання й відповіді, знайдемо спільну позицію та житимемо далі в комфортних і приємних для нас обох умовах.

– Я б із радістю зробив те, що ти пропонуєш, якби не знав, хто ти є насправді, – змовницьки сказав Валерій і замовк, уважно дивлячись у вічі візаві.

– А хто я є насправді? – здивувався Петро.

– Ти – кримінальний авторитет, злодій Ташкент, – зважився нарешті озвучити свої страхи Валерій, – і я це чудово пам'ятаю.

Петро остовпів. Так багато всього сталося за останні пів року, що він уже забув той короткий авантюрний епізод своєї дорожньої "епопеї". Йому знадобився певний час, щоб скласти пазли в єдину струнку картину.

– То ти був у тому переповненому вагоні?! – вигукнув хлопець.

– Так, був. Знаходився в дальньому від вашої малини кутку, спав стоячи, однак бачив усе, що там відбувалося, – видихнув Валерій страшні спогади.

– Так ось чому мені здалося знайомим твоє обличчя! – Петя ляснув себе по лобі долонею. – А я ніяк не міг пригадати.

– Куди вже тобі було звертати увагу на холуїв, які валяються під ногами, – ображено промимрив Валерій.

– І ти повірив, що я – злодій на прізвисько Ташкент?!

– Докази були беззаперечними: повержені "шістки", теплий прийом у малині, зрештою ти здорово обібрав їх у карти, – в голову Валерія почали закрадатися сумніви.

– Овва! Все-таки в мені, мабуть, пропадає талановитий актор! – зареготав Петро.

– А ти що ж хочеш цим сказати, що не злодій, не бандит? – запитав Валерій.

– Звичайно, ні! – заявив Петя, радіючи, що непорозуміння нарешті залагоджено. – Я просто зіграв цю роль так, як відчував її, коли читав книгу про карних злочинців. Адже треба ж було якось виживати в тій "бочці з оселедцями".

– Тобі це вдалося, – із запізнілою заздрістю констатував Валера.

– Так, проїхався я тоді з комфортом, – погодився Петя, – якби зараз сюди той мій раціон – вистачило б на всю нашу бригаду, – прикинув він кількість і якість випитого та з'їденого в компанії злодіїв.

– А я тоді всю дорогу промучився так, що не дай Боже, – воскресив у пам'яті далекі події Валерій. – То що, ти справді не кримінальний авторитет? – він ніяк не міг повірити, що дії Петра в битком набитому вагоні були грою.

– Я – політичний в'язень, засуджений за 58-ою статтею, це можна почути хоча б на повірці, – переконливо промовив Петро. – Де ти бачив кишенькового злодія, засудженого за спробу повалення соціалістичного ладу?

– Дійсно, щось не пригадаю, – погодився Валерій.

Тим часом до майстерні зайшов бригадир.

– Товариші, підходимо до мене на п'ятихвилинку! – прямо з порога закликав столярів Усман Туйгунов.

– Ну що, ти нарешті зрозумів, що я не карний злочинець? – тихо промовив Петя, посміхаючись.

– Тепер зрозумів, – розплився в усмішці й Валера.

– Більше не боятимешся мене?

– Ні. Питання знято.

– Тоді – потиснемо один одному руки – і будемо друзями, – запропонував Петро.

– Згоден, – відповів Валерій.

Чоловіки закріпили досягнутий позитивний результат рукоштованням.

– Ходімо до Усмана, – Валерій на правах старшого злегка плеснув Петю по плечу.

Обидва крокували отримувати завдання на робочу зміну, яка щойно розпочиналася.

© Володимир Шабля,
Україна, Харків, 2006-2020 рік.

ПРО АВТОРА

Шабля Володимир Петрович. Біографія.

*Все в житті відбувається з якоюсь метою,
але ми часто про неї навіть не підозрюємо.*

Моє народження стало можливим лише "завдяки" тому, що мій батько у 1941 році був репресований і спочатку засуджений, а після відбуття терміну покарання – засланий до Сибіру, де він і зустрів мою маму. Якби не ці 17 років його поневірян – я просто не мав би шансу з'явитися на світ.

Значною мірою саме батькові я зобов'язаний тим, що маю – життям, моїми позитивними та негативними якостями, освітою та багато чим іншим.

Я 27 років був ученим, зараз викладаю у вищому навчальному закладі, є автором пісень та музики, а останні 16 років, після того, як мій тато пішов від нас, займався написанням і перекладом книги про його нелегке життя.

Хоча в мені тече і російська, й українська, а можливо, і ще якась кров, вважаю себе українцем. Адже я народився та прожив майже все життя в Україні. Я люблю свою Батьківщину та поважаю коріння всіх моїх предків. Мені гірко усвідомлювати, що зараз навіть родичі, які живуть у сусідніх країнах, часто не сприймають позицій один одного.

На жаль, багато хто з нас продовжує вважати, що знає, як потрібно правильно жити, і намагається насаджувати своє бачення іншим. До яких плачевних наслідків це призводить – виразно показує зовсім недавня історія наших батьків і дідів, а також нинішня війна між Росією та Україною. Але ми чомусь часто продовжуємо вперто ігнорувати уроки історії та сьогодення, весь час наступаючи на ті самі граблі.

Мій біографічний роман "Камінь" – данина вдячності та поваги моему батькові. Коли я задумав написати цю книгу,

виявилось, що я – чи не єдиний, і вже точно найобізнаніший, носій інформації про його трагічне життя, у тому числі про голод, колективізацію, війну, репресії, табори. Ще дитиною я запам'ятав багато розповідей та особистих історій з життя вже стареньких на той момент моїх бабусь, дідусів, близьких, друзів та сусідів.

Я вирішив, що зобов'язаний залишити інформацію про радощі та прикрощі життя людей у минулому столітті для нинішнього та наступних поколінь: це може стати моїм внеском у їхнє щасливе майбутнє. Адже знаючи про зовсім недавні, розказані звичайними людьми, жахіття воєн та репресій, вони матимуть більше шансів не повторювати помилок предків.

З повагою

Володимир Шабля.

Зміст

стор.

КАМІНЬ біографічний роман

Книга третя. НЕСПРАВДЖЕНІ СПОДІВАННЯ 1

Надія на звільнення
1941 рік, листопад. Табір військовополонених у Бериславі. 3

Природний відбір
1932 рік, травень. Томаківка. 5

На допиті у прокурора
1941 рік, листопад. Уфимська тюрма. 8

Підрив церкви
1932 рік, червень. Томаківка. 11

Суд
1941 рік, листопад. Уфа. 15

Піщана пастка
1932 рік, липень. Томаківка. 19

Прибуття до розподільчого пункту
1941 рік, листопад. Тавда. 22

Золоті червонці, що залишилися, – в туалет
1932 рік, вересень. Томаківка. 23

Вибір табірної професії
1941 рік, листопад. Тавдинський приймальник-розподільник. 26

Голова комнезаму в школі
1933 рік, лютий. Томаківка. 28

Перший столярний виріб <i>1941 рік, листопад. Тавдинський приймальник-розподільник.</i>	31
Експропріація зерна <i>1933 рік, лютий. Томаківка.</i>	37
Підготовка до пішого переходу в табір <i>1941 рік, грудень. Тавдинський приймальник-розподільник.</i>	43
Голодне загострення хвороби Колі <i>1933 рік, лютий. Томаківка.</i>	44
Провал під лід <i>1941 рік, грудень. Лісиста місцевість біля Тавди.</i>	49
Провідування хворого Колі <i>1933 рік, лютий. Томаківка.</i>	56
У лазареті <i>1941 рік, грудень. Тавда.</i>	59
Ознаки голодування <i>1933 рік, лютий. Томаківка.</i>	64
Прибуття до табору <i>1942 рік, січень. Виправно-трудоий табір "і"/6.</i>	67
Зникнення сала виявлено <i>1933 рік, лютий. Томаківка.</i>	70
Знайомство з бригадою столярів <i>1942 рік, січень. Виправно-трудоий табір "і"/6.</i>	72
У бабусі Ірини напад <i>1933 рік, лютий. Томаківка.</i>	74
Напруженість у стосунках із Валерієм <i>1942 рік, січень. Виправно-трудоий табір "і"/6.</i>	76

Смерть Колі <i>1933 рік, березень. Томаківка.</i>	77
Непорозуміння з Валерієм залагоджено <i>1942 рік, січень. Виправно-трудоий табір "и"/6.</i>	77
Про автора Шабля Володимир Петрович. Біографія.	81
Зміст	83

Шабля Володимир Петрович

КАМІНЬ

біографічний роман

**Книга третя.
НЕСПРАВДЖЕНІ СПОДІВАННЯ**

Відповідальний за випуск: Шабля В.П.

ISBN: 9798879404418

**Copyright © 2020 Володимир Шабля / Volodymyr Shablia
All rights reserved.**

Підписано до друку 12.02.2024.
Гарнітура «Times New Roman».
Ум. друк. арк. 5,6. Обл.-вид. арк.5,9.
